

РОЗВІДКИ

УДК: 930 (477) «18»

Ірина Чугаєва

ДАВНЬОРУСЬКЕ ЛІТОПИСАННЯ В СТУДІЯХ М.І. КОСТОМАРОВА

На основі аналізу наукової спадщини М.І. Костомарова визначається роль і місце вченого в історичній науці XIX ст. як дослідника давньоруських літописів.

Ключові слова: М.І. Костомаров, «Повість временних літ», Київський літопис, чернігівське літописання.

Значення давньоруського літописання важко переоцінити, а його історіографія багатогранна та незліченна. Це підтверджується й тим фактом, що до сьогодні жоден із літописних зводів, які дійшли до нас (не кажучи вже про т.зв. «гіпотетичні зводи», які вчені, починаючи із О.О. Шахматова, намагаються реконструювати), не можна назвати повністю дослідженим – виникають усе нові й нові питання, а «білих плям» не меншає.

На зламі XX – XXI ст. активізувалися студії, що стоять на стиці наук – історії і психології, історії та соціології, історії й антропології, історії і філософії, історії та лінгвістики і, нарешті, історії і математики: застосовуються нові методи і методики дослідження джерел, а старі методології піддаються ревізії. Тому увага сучасних дослідників доби Давньоруської держави звернена, в першу чергу, на перевірку аксіом та на перегляд усталених в історичній науці концепцій відносно давньоруських літописів. Більшість із них укорінилися в історіографії ще з середини XVIII – початку XX ст. – часів В.М. Татищева, А.Л. Шлецера, М.М. Карамзіна, М.П. Погодіна, К.М. Бестужева-Рюміна, М.І. Костомарова, С.М. Соловйова, І.О. Тихомирова, О.О. Шахматова та багатьох інших.

До сьогодні не існує ґрунтовної узагальнюючої праці з історії дослідження давньоруського літописання. Є лише окремі систематизовані праці з історіографії проблеми літописання XVIII – XIX ст.¹ та студіювання літописів у 1918 – на початку 1970-х рр.² Також окремо можна виділити серйозну і ґрунтовну бібліографію давньоруського літописання, що включає праці, опубліковані до 60-х рр. XX ст.³

Особливе місце у дослідженні літописання взагалі та у пошуці відповідей на концептуальні питання історії складання текстів літописів, визначення їхніх протографів, виокремлення і порівняння їх списків та редакцій, у дослідженні джерел літописців, а також авторства літописів належить студіям учених кінця XVIII – початку XX ст. Адже саме у цей час були відкриті та опубліковані тексти більшості літописів, відомих у наш час, та розпочаті ґрунтовні та цілеспрямовані їх дослідження.

Поряд зі значним науковим доробком М.І. Костомарова, присвяченим козацькій добі історії України, окреме місце посідають його студії, присвячені пері-

---

© Чугаєва Ірина Костянтинівна – аспірантка кафедри історії та археології України Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.

оду існування Давньоруської держави і, зокрема, літописам, яким він відводив особливу роль як джерелам з історії Давньоруської держави.

На сьогодні існує чимало наукових публікацій, присвячених життю, науковій творчості та громадсько-політичній діяльності М.І. Костомарова. Дослідники переважно приділяли увагу історичним поглядам Миколи Івановича на проблеми історії України польсько-литовської доби та особливо на історію України періоду Гетьманщини, у той час, як погляди вченого на давньоруську історію майже не відображені в цих працях. При цьому доречно згадати слова Ю.А. Пінчука, який писав: «немає такого періоду в історії України середніх... віків, дослідникам якого не доводилося б користуватися його (М.І. Костомарова. – **І.Ч.**) творами»⁴. М.І. Костомаров був не тільки істориком, етнографом, фольклористом, громадсько-політичним діячем, а й дослідником літописів, стояв біля витоків наукового студювання давньоруських хронік. Він одним із перших проаналізував джерела, походження та складові частини літописних зведень⁵.

Хоча Микола Іванович і не був провідним фахівцем у галузі дослідження літописів (його погляди взагалі випадають з історіографії літописання XIX ст.), однак він мав свою оригінальну концепцію історії літописання, яку висвітлив у праці «Лекции по русской истории. – Ч. 1. – Источники русской истории» (СПб., 1861) та у серії статей «Предания первоначальной русской летописи VI – XII» у журналі «Вестник Европы» (1873).

В останній праці Микола Іванович зосереджувався на аналізі переказів давньоруського часу як усних джерел літописців (вони, на його думку, були основними), що збереглися у «Повісті временних літ». Дослідник порівнював інформацію літопису зі свідченнями візантійських хроністів, а також польських істориків XV ст. (Ян Длугош), переповідаючи при цьому у дусі позитивістської методології сказання про переселення слов'ян, про угрів та обрив, про родоначальників слов'янських племен і міста Києва (Радима і Вятка; Кия, Щека і Хорива) та козарів, про покликання князів, а також про постаті князів Аскольда та Діра, Олега, Ігоря, Ольги та Святослава⁶.

У роботі «Лекції з руської історії» М.І. Костомаров за свою мету ставив огляд джерел «удільно-вічового періоду» історії Русі, з'ясування їхнього складу і достовірності (тобто внутрішня критика джерела) та значення в діяльності народу⁷. Серед них головне місце вчений відводив давньоруським літописам. Варто відзначити, що сам твір побудований як тематичний збірник із конспектами лекцій. Це визначило і дещо поверховий, але чіткий виклад матеріалу.

Дослідник визначив, що всі літописи мали єдиний початок до XII ст., до 1110 р. у вигляді «Повісті временних літ», і лише з появою розвинених удільних областей-князівств літописання розподілялося вже на місцеве – суздальське, перяславське, галицько-волинське: «Летописи имеют тот общий характер, что они исходят от одного общего начала, так что до XII в. образуют одну общую летопись, и только с этого с этих пор разветвляются на местные»⁸. На жаль, він не виділяв сліди іншого місцевого літописання – чернігівського, сіверського, смоленського та інших, що помічали вже наступні покоління дослідників.

Утім, М.І. Костомаров одним із перших визначив ознаки авторства сучасника описуваних подій. Згідно з його поглядами, більшість літописних повідомлень записана саме сучасниками, оскільки «в летописи вошли многие события, о которых никто не мог написать, кроме лиц, прямо участвовавших в них; наконец, это можно видеть особенно из тех мест, где летописец говорит о себе»⁹. Також він помітив, що смерть князів, духовних ієрархів у Київському літопису XII ст. зазначається з точною повною датою (одна з головних рис руки автора-сучасника¹⁰). Останні були внесені туди із синодиків. Місцеві явища природи, яким надавалися надзвичайні й віщувальні властивості, з точною датою були записані місцевими священиками. Отже, не дивно, що літопис, який вівся у Києві, поповнювався з різних джерел місцевого походження¹¹.

Замовниками літописів були князі, тому ці джерела мали офіційний характер,

а авторами літописів були сучасники та очевидці описуваних подій, церковні і світські особи. На користь цього Микола Іванович наводить численні приклади, серед яких – фрагмент Київського літопису XII ст. під 1146 – 1157 рр., де не випадково особливо детально описані тогочасні події¹². Однак дослідник помилявся, говорячи, що ведення літописів на замовлення і під наглядом князів та сучасність описуваних подій є аргументами достовірності викладеного матеріалу. Це, навпаки, свідчення заангажованості літописців та ідеологічного забарвлення (симпатія до одних князів і антипатія до інших) текстів літописів.

Проте писалися літописи і у монастирях, і у церквах, присвячені церковним подіям та явищам природи, яким надавалися віщувальні властивості.

М.І. Костомаров намагався визначити літописну роботу кожного з авторів літописів (при цьому структуруючи тексти літописів), з'ясовуючи етапи складання текстів. Дослідник сумнівався, що автором усього тексту «Повісті временних літ» був Нестор. М.І. Костомаров вважав, що цей літопис написаний декількома особами, через що у його тексті трапляються протиріччя та недоречності щодо змісту, різне спрямування розповіді та її загальний тон¹³. Учений визначив, що Нестор був автором Печерського літопису (оскільки у Києво-Печерському патерику неодноразово фігурує його ім'я як автора житійних сказань святих Даміана, Ієремії, Матфея та Ісакія, які увійшли і до літопису), що як одна із складових частин увійшов до «Повісті временних літ»: «Вероятно, Нестор писал Печерскую летопись и эта монастырская летопись занесена была в нашу («Повесть временных лет». – **І.Ч.**) как одна из составных частей ея; вероятно все, что в ней относится к Печерскому монастырю, взято из этой монастырской летописи, писаной, между прочим, и Нестором; но не все, заключающееся в ней, следует приписывать монаху или вообще Печерской обители...»¹⁴.

Шляхом аналізу і зіставлення інформації різних літописних повідомлень М.І. Костомаров дійшов висновку про авторство останніх літописних статей ігумена Видубецького монастиря Сильвестра, який упорядкував усі окремі казання в єдиний текст літопису, і тому його слід вважати автором «Повісті временних літ»¹⁵. Проте на час життя М.І. Костомарова це була застаріла думка, адже ще М.М. Карамзін довів, що Сильвестр не був продовжувачем літопису Нестора, а лише переписувачем (редактором), тому його ім'я і зафіксовано у «Повісті временних літ»¹⁶, та й Нестор писав не тільки Печерський літопис, але й київську хроніку, датовану від 1110 до 1113 рр. (А.Л. Шлецером та М.М. Карамзіним)¹⁷. Учений також помилково вважав, що саме Сильвестр проставив дати у «Повісті временних літ»¹⁸, що насправді зробив Никон Печерський.

Весь текст «Повісті временних літ» М.І. Костомаров розподілив на такі структурні частини: Повість давніх літ 1043 р., Печерський літопис (Повість) 1051 р., розповідь про Кирила і Мефодія, договори з греками, історія хрещення Володимира Святославича, духівна Володимира Мономаха, розповідь про характерників, розповідь про Василька, князя Тербовльського, доповнення з візантійських текстів тощо. Однак при цьому дослідник скептично ставився до реконструкції первинної «Повісті временних літ» Нестора¹⁹. Таке структурування «Повісті временних літ» не знайшло прибічників серед наступних поколінь дослідників, тому і не прижилося в історичній науці. Зокрема, не знайшло послідовників і датування «Повісті временних літ» і початку Київського літопису з 1111 р.

Продовження літопису Сильвестра М.І. Костомаров вбачав у Київському літопису 1200 р., який він розподілив на дві нерівні частини – 1111 – 1146 р. і після 1146 р. (детальна розповідь). Також він визначив автора, який нібито сам вписав своє ім'я в літопис під 1171-1172 рр. – це ігумен Андріївського монастиря Симеон. М.І. Костомаров підкреслював складну структуру Київського літопису, що складається із фрагментів, які не належать до київського літописання²⁰.

М.І. Костомаров помітив, що з 1146 р. літопис приймає характер безперервної детальної розповіді, тому є іншим твором по відношенню до попередніх літописних статей. Цей «твір» він назвав повістю про військові події, пов'язані із Ігорем

Ольговичем та боротьбою Ізяслава Мстиславича з Юрієм Долгоруким. Її автором, на думку дослідника, була світська людина, яка брала участь у військових кампаніях, саме тому докладно описувала їх: «...под 1151 г. описывается борьба Ізяслава Мстиславича с Юрием, рассказчик называет сторону, где находился князь Ізяслав, нашей; даже он был участником политических событий, ибо говорит о князе: «и рече слово его же и переже слышахом», тогда, как это слово было сказано князем к воску»²¹.

Отже, М.І. Костомаров підтримав концепцію К. М. Бестужева-Рюміна²² щодо військових повістей у складі тексту Київського літопису, проте не зробив детального аналізу Повісті Ізяслава Мстиславича і не виділив інші військові та літописні повісті у складі Київського літописного зводу.

Микола Іванович уважно слідкував за зміною літописців і подій, які вони описували. Після 1156 р. у Київському літопису він помітив зміну літописця, оскільки вже під 1156 р. згадується якась духовна особа та описуються події і в інших князівствах, окрім Київського, тоді як до цього моменту літописець зосереджував свою увагу переважно на київській інформації і на тих князівствах, де у військово-політичному житті брали участь київські князі. При цьому дослідник окремо виділив 1167 р., де описані події, що відбувалися у Чернігові²³. Проте дослідник не розвинув цю думку і не помітив у цій літописній статті фрагмент чернігівського походження.

Взагалі-то Миколу Івановича можна віднести до скептиків у ставленні до існування місцевих літописних традицій у давньоруський час, особливо у Чернігові. Він свідомо оминав проблему Чернігівського літописання, а наявну в Київському літопису чернігівську інформацію ототожнював із південноруськими вставками. Дослідник відкидав його існування та, відповідно, заперечував можливість реконструкції чернігівського тексту літопису.

М.І. Костомаров порівнював тексти Іпатіївського і Лаврентіївського літописних зводів з метою з'ясування джерел літописної інформації та літописної діяльності упорядників літописів. Він виділив ще один структурний елемент Київського літопису XII ст. – «розповідь про смерть Андрія Боголюбського» (Повість про вбивство Андрія Боголюбського. – **І.Ч.**), що була написана в Суздальській землі та пізніше вставлена до суцільного тексту літопису.

З 1175 р. знову, на думку М.І. Костомарова, у Києві змінюється літописець, що видно з манери оповіді про події у Київському літопису (в більшості випадків йдеться про війну руських князів проти половців), його мови, стилістичних особливостей автора (літописець на цьому відрізку використовує «полк» у значенні «війська», використовує словосполучення «русальний тиждень»); до його уваги потрапляють не лише південноруські події, але й справи інших князівств.

Повість про похід Ігоря Святославича на половців 1185 р. – наступна складова Київського літопису – написана, на думку дослідника, у Києві, «ибо летописец, описывая естественные явления, бывшие в Галицкой земле, добавляет, что в Киевской не было ничего подобного»²⁴. Цей аргумент не витримує критики, адже лише опосередковано свідчить на користь такої думки.

Серед складових Лаврентіївського зводу М.І. Костомаров виділив місцевий суздальський літопис, що систематично вівся у Володимирі з 1157 р., коли Андрій Боголюбський став суздальським князем. Літописцем цього князя була церковна особа²⁵.

Після 1202 р. у Лаврентіївському літопису хоча і йдеться переважно про суздальські події, однак є фрагменти з київського літописання: 1204 р. – розорення Києва Ольговичами та половцями, 1224 р. – похід проти татар та битва на Калці²⁶.

Дослідник оцінив значення іноземних джерел, таких, як «Історії» Яна Длугоша та польського історика Вінцентія Кадлубека для реконструкції літописної інформації про давньоруські справи з літописних списків (переважно початкового літописання), що не дійшли до нас, однак були у користуванні цих польських істориків²⁷. Такий висновок учений зробив із різниці в оповіді про початкову

історію Русі та Києва, викладену у Яна Длугоша та у «Повісті временних літ».

Осібню серед інших давньоруських літописів стоять новгородські літописи, серед яких найціннішим для реконструкції давньоруського літописання є місцевий «Новгородський Перший літопис» (НПЛ).

Початок НПЛ, на думку М.І. Костомарова, – це скорочення того, що писалося у Києві, та доповнення додатками із життя Новгороду. Микола Іванович досить детально досліджував шляхи потрапляння на сторінки цього літопису інформації про світські справи (з церковних синодиків та поминальних записок) – народження і смерть князів, закладення церков, про нещасливі для князів військові походи.

Дослідник помітив, що «с 1117 г. летопись начинается, так сказать, полнеть, особенно в перечне событий относящихся к Новгороду; видимое обилие фактов указывает на близость самого летописца к описываемому времени»²⁸. Проте власне новгородський літопис, на думку М.І. Костомарова, розпочинається з 1137 р., із вигнання Всеволода Мстиславича з Новгороду. Новгородське літописання, як помітив дослідник, велося духовною особою. Це видно з манери підбору інформації для літопису – опис переважно церковних справ²⁹.

Отже, проаналізувавши всі відомі та опубліковані на той час літописи, М.І. Костомаров дійшов висновку про еволюцію літописного жанру від «казань та записок» (тобто коротких відомостей практичного змісту та детальних поетичних розповідей) до «літописів» (сукупності казань, розбитих по роках, що доповнені записками) аж до «літописних збірників, зводів» (із включенням до літописів окремих творів)³⁰. Проте усі ці «жанри» існували паралельно – літописні зводи склалися із казань, повістей (усних джерел) та письмових джерел (руських літописів та використаних літописцями іноземних джерел, переважно візантійських).

Таким чином, студії Миколи Івановича Костомарова у галузі дослідження давньоруських літописів були оригінальними, але не мали послідовників. Тому визначити його місце в історіографії літописання досить складно, адже висновки дослідника не прижилися в історичній науці. Однак він окреслив коло головних і важливих питань у дослідженні літописів як джерел (їх джерела, структура, проблема авторства, зміни літописців), проте поверхово з'ясував історію складання текстів літописів, зробив лише перші кроки у визначенні їхніх протографів та архетипів, особливостей текстів різних списків, лише частково порівнював тексти літописів на відрізках їхнього хронологічного збігу. Це можна пов'язати із недостатньо сформованою методологією у дослідженні літописів, відсутністю текстологічного аналізу як такого.

М.І. Костомаров підтримав ідею К.М. Бестужева-Рюміна про те, що літописи, які укладалися в Києві, Володимирі, Новгороді тощо, були зводами (об'єднували багато джерел та велися і продовжувалися декількома авторами) та поповнювалися інформацією також із місцевих джерел (усних та письмових). Літописні зводи не були однорідними (у складі їх наявні фрагменти і навіть цілі повісті, казання, перекази та ін.). Саме на місцеве, удільне літописання XII ст., що увійшло до складу Київського літопису, спрямовані дослідження сучасних учених.

М.І. Костомаров одним із перших почав виділяти критерії та ознаки манери різних літописців, серед яких були й лінгвістичні риси. Аналіз лексики, хронологічних показників, місцевої топографічної інформації є перспективним напрямком уже сучасних студій, започаткованих ще у XIX ст.

1. Архангельский А. Первые труды по изучению начального русского летописания (до начала издания «Полного собрания русских летописей»). – Казань, 1886.

2. Буганов В.И. Отечественная историография русского летописания. Обзор советской литературы. – М., 1975.

3. Библиография русского летописания / сост. Р.П. Дмитриева. – М. – Л., Изд-во Академии наук СССР, 1962.

4. Пінчук Ю.А. До оцінки наукової і громадської діяльності М. Костомарова // Український історичний журнал. – 1992. – № 3. – С. 4.

5. Пінчук Ю.А. М.І. Костомаров (1817 – 1885). – К., 1992. – С. 125.
6. Костомаров Н.И. Предания первоначальной русской летописи VI – XII // Вестник Европы. – Т. 1. – январь. – 1873. – С. 10 – 34; Костомаров Н.И. Предания первоначальной русской летописи VI – XII // Вестник Европы. – Т. 1. – февраль. – 1873. – С. 570 – 624.
7. Костомаров Н.И. Лекции по русской истории. – Ч. 1. Источники русской истории. – СПб., 1861. – С. 18.
8. Там само. – С. 21.
9. Там само. – С. 23.
10. Вілкул Т.Л. Літопис Святослава Ольговича // До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – Т. 2. – К. – Л., 2004. – С. 63 – 74.
11. Костомаров Н.И. Лекции по русской истории... – С. 42.
12. Там само. – С. 20 – 25.
13. Там само. – С. 26 – 29.
14. Там само. – С. 27 – 28.
15. Там само. – С. 29 – 30.
16. Архангельский А. Первые труды по изучению... – С. 26 – 27.
17. Там само. – С. 13, 18, 26.
18. Костомаров Н.И. Предания первоначальной русской летописи VI – XII // Вестник Европы. – Т. 1. – январь. – 1873. – С. 6.
19. Костомаров Н.И. Лекции по русской истории... – С. 34 – 37.
20. Там само. – С. 40 – 41.
21. Там само. – С. 43 – 44.
22. *Детальніше див.:* Бестужев-Рюмин К.Н. О составе русских летописей до конца XIV в. – СПб., 1868. – С. 79 – 105; Котляр М.Ф. Київський літопис XII ст. Историчне дослідження. – К., 2009. – С. 34 – 37, 109 – 134; Чугаєва І. Чернігівське літописання XII ст. в дослідженнях К. Бестужева-Рюміна // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи. Матеріали ІХ Міжнародної студентської наукової археологічної конференції. – Чернігів, 2010. – С. 280.
23. Костомаров Н.И. Лекции по русской истории... – С. 44.
24. Там само. – С. 45 – 46.
25. Там само. – С. 82 – 83.
26. Там само. – С. 46.
27. Там само. – С. 47; Костомаров Н.И. Предания первоначальной русской летописи... – С. 571 – 576.
28. Костомаров Н.И. Лекции по русской истории... – С. 62.
29. Там само. – С. 60 – 65.
30. Там само. – С. 97 – 98.

На основе анализа научного наследия Н.И. Костомарова определяется роль и место ученого в исторической науке XIX в. как исследователя древнерусских летописей.

Ключевые слова: Н.И. Костомаров, «Повесть временных лет», Киевская летопись, черниговское летописание.

Based on analysis of a scientific heritage of M.I. Kostomarov, a role and a place of the scientist in historical science XIX century as a researcher of Old Rus chronicles are defined in the article.

Key words: M.I. Kostomarov, The Tale of Bygone Years, Kyiv Chronicle, chernihiv writing chronicles.

ДО ПИТАННЯ ІСТОРИЧНОЇ РЕКОНСТРУКЦІЇ КОЛЕКЦІЇ ГАЛАГАНІВ

У статті розглядається колекція мистецьких творів Галаганів із Сокиринського маєтку на Полтавщині. Аналізується історія формування, склад, сучасний стан частини, що зберігається у Чернігівському обласному художньому музеї, історико-культурна та художня цінність.

Ключові слова: мистецька колекція, Галагани, Чернігівський художній музей, мистецький твір.

Представники роду Галаганів уже не перше сторіччя привертають увагу широкого кола дослідників української історії та культури. Відомості про їх родовід, державну, громадську, благодійну, меценатську діяльність достатньо широко висвітлені на сторінках енциклопедичних видань та наукових публікацій. Об'єктом наших зацікавлень є менш досліджена тема, а саме: мистецька колекція Галаганів, яка формувалась у I пол. XVIII – XIX ст.ст. і зберігалась у родовому маєтку Сокиринці Прилуцького повіту Полтавської губернії (нині Срібнянського району Чернігівської області).

Мета статті – на підставі друкованих та архівних джерел висвітлити результати реконструкції збірки в рамках її збереженої частини у Чернігівському обласному художньому музеї. Систематизувати дані щодо кількісного та якісного складу, сучасного стану, історико-культурної та мистецької цінності.

Історіографічний аналіз теми засвідчує, що перші кроки в цьому напрямі було зроблено наприкінці XIX ст. Про окремі мистецькі твори писали В. Маценко,¹ О.М. Лазаревський.² Загальне уявлення про колекцію дає нарис Г.К.Лукомського в журналі «Столиця и усадьба»,³ в якому старожитності розглядаються як складова частина «культурного гнізда» Галаганів у Сокиринцях. Низку повідомлень про твори віднаходимо також у епістолярній спадщині живописців О.А. Іванова, І.С. Шаповаленка, письменника І.С. Аксакова, щоденниках Л.М. Жемчужникова, А.М. Мокрицького, з якими Галагани мали дружні зв'язки.

У радянський період колекція спеціально не досліджувалась через замовчування та упередженості того часу щодо внеску меценатів у розвиток української культури XIX ст. Серед перших у 1920-і рр. увагу до неї привертають розвідки М. Семенчика,⁴ А.І. Степовича⁵ (фіксація умов збереження збірки після її націоналізації, перші втрати окремих предметів), матеріали двох випусків «Бюлетеня Прилуцького округового музею»⁶ (повідомлення про мистецькі твори, що входили до складу зібрання).

У післявоєнні роки до мистецької спадщини Галаганів звертаються українські мистецтвознавці П.О. Білецький,⁷ В.В. Рубан⁸ (дослідження українського портрета XVIII-XIX ст.ст.), Л.І. Попова⁹ (висвітлення діяльності російської колонії художників-академістів у Римі в I пол. XIX ст.), В.В. Яцюк¹⁰ (аналіз живописних творів за мотивами Т.Г.Шевченка). Протягом 1990-2000-х рр. їх доповнюють дослідження окремих експонатів, виконані науковцями Чернігівського художнього музею В.М.Величко,¹¹ С.Ф. Гавриловою,¹² В.С. Гончаренко,¹³ автором цієї публікації.¹⁴ До узагальненої характеристики Сокиринського зібрання часто звертався

© Курач Світлана Михайлівна – головний зберігач фондів Чернігівського обласного художнього музею.

у своїх розвідках гол. зберігач фондів Прилуцького історичного музею Г.Ф. Гайдай,¹⁵ оскільки твори були складовою цього музею. У I пол. 1990-х рр. нами було зроблено перші спроби реконструкції збірки. На підставі аналізу опрацьованих архівних матеріалів та публікацій було складено перші довідки про колекцію у цілому, вдалось окреслити її склад станом на поч. XX ст.¹⁶

Основу джерельної бази дослідження збірки становлять документи різного походження архівосховищ Києва та Чернігова, частина з яких виявлена нами. Інформацію про предмети зібрання містять фонди Галаганів, що зберігаються у Центральному державному історичному архіві в Києві та Інституті рукопису Національної бібліотеки ім. В.І. Вернадського НАН України, зокрема майнові документи, родинне листування. Важливе значення мають джерела Чернігівського обласного державного архіву – фондів, пов'язаних з культурним життям Прилуччини, діяльністю Сокиринського та Прилуцького музеїв у 1920-і рр.

Ще одним важливим джерелом інформації про мистецькі твори є післявоєнні книги обліку експонатів Прилуцького краєзнавчого музею (частина з них зберігається у відділі фондів Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського). І хоч колекція Галаганів, як джерело надходження, вказана не у всіх випадках, при порівнянні описів, записів у інвентарних картках кількох музеїв, де вони були обліковані, вдається ідентифікувати ряд предметів. Значну допомогу у визначенні робіт дають також фотознімки інтер'єрів Сокиринського палацу поч. XX ст., розміщені у статті Г.К. Лукомського, та окрема добірка світлин Сокиринського маєтку роботи П. Брока (1901 р.), подарована у 2005 р. Чернігівському художньому музею однією із спадкоємиць роду Ламздорф-Галаганів Єлизаветою Блейк (мешкає у США). Зіставлення картин і гравюр, що видніють на цих знімках, з творами музею дозволяє виявити більше сорока таких, що збігаються.

За типологічними ознаками зібрання слід віднести до змішаного типу, оскільки його специфіку визначали мистецькі смаки збирачів не одного покоління. Військова та цивільна кар'єра представників роду Галаганів, що походили з козацької старшини, їхня освіченість, культурно-громадська діяльність сприяли вихованню шанобливого ставлення до власної історії та культури, мистецьких цінностей в родині. Шлюбні відносини з представниками заможного українського та російського дворянства підвищували майнове становище, сприяли просуванню Галаганів до верхівки російського суспільства. Тож власники мали можливість примножувати колекцію за рахунок численних придбань, успадкувань майна, подорожей за кордон. Зразки українських та європейських старожитностей: живописні твори українських, російських та європейських шкіл XVII–XIX ст., іконопис, скульптура, малюнки та естампи, декоративно-ужиткові речі XVIII–XIX ст. (старовинні меблі, годинники, російська та європейська порцеляна, кришталевий та срібний посуд, предмети українського народного побуту), добірка старовинної зброї та військових обладунків, нумізматики та фалеристика XVIII–XIX ст., археологічні знахідки були її складовими частинами.

Незважаючи на значний склад зібрання (тільки творів живопису було майже двісті), його власників не можна вважати колекціонерами у прямому розумінні цього слова. Більшість предметів було придбано не спеціально, у результаті купівлі з аукціонів або інших приватних зібрань, а при нагоді.

Тож у деяких випадках мистецькі твори були далеко не унікальними.

На сьогодні відсутнє уявлення про повний склад збірки та детальна її мистецтвознавча оцінка через те, що Галагани не займалися будівництвом для неї окремого музею, доступного для ознайомлення, з докладним каталогом. Натомість численні предмети використовувалися власниками як зразки престижного споживання – для прикрасення інтер'єрів Сокиринського палацу. Вони ніколи не видавались для тимчасового експонування за межі палацу, хоч деякі з них у кінці XIX ст. були об'єктами копіювання для колекції українських старожитностей В.В.Тарновського.

Незважаючи на еміграцію Ламздорф-Галаганів у 1920 році за кордон, зібрання

на час встановлення в Україні радянської влади залишилось у Сокиринцях. Завдяючи шанобливому ставленню селян до колишніх господарів, палац не був розграбований. З мінімальними втратами історико-художні цінності були збережені і невдовзі доповнені аналогічними предметами з інших Галаганівських маєтностей. У жовтні 1919 р. за ініціативи завідувача Прилуцького повітового комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини Івана Назаровича Капустянського та представників деяких місцевих установ у палаці було створено історико-художній музей-садибу Ламздорф-Галаганів (інша назва – музей «Поміщицька садиба ХІХ ст.»). Дозвіл на його започаткування було отримано 1 листопада 1919 р.,¹⁷ тож цей заклад можна вважати першим серед музеїв Прилуччини 1920-х рр. Подальше його існування підпадало під наказ повітового комітету охорони пам'яток історії та старовини від 9 грудня 1919 р., що зобов'язував волосні комітети взяти на облік по селах подібні будинки з усім, що в них є, і вжити заходів до надійної їх охорони.¹⁸ Підпорядковувався він Прилуцькому відділу народної освіти, до прийому перших відвідувачів охоронявся місцевою владою за участі Сокиринської «Просвіти».

Музей займав 8 кімнат палацу, з квітня 1920 р. цю площу було зменшено наполовину в зв'язку з підселенням до будівлі інших структур (спочатку військової установи, пізніше – агрошколи). Першим його завідувачем призначили Павла Дмитровича Горбенка,¹⁹ у 1922–1924 рр. на цій посаді працювала Антоніна Никанорівна Овсієвська. З березня 1924 р. заклад приймає Марія Леонідівна Овсієвська, а від листопада 1925 р. і до часу переміщення колекції до Прилуцького округового музею – Марія Миколаївна Кучміна. Завідувач увесь цей час був єдиним його науковим співробітником. В обов'язки керівника входило вживати заходи до належної охорони музею, його інвентаризації та поповнення з округи. Одночасно доводилося піклуватися про охоронні заходи до пам'яток архітектури та природи в Сокиринському парку.

Усі наявні предмети музейного зібрання було розподілено на відділи: історичний (в якому нараховувалось 138 експонатів), археологічний (9 експонатів), художній (462 експонати). До дня відкриття 10 лютого 1920 р. було зроблено перші описи його експонатів, над якими працювали І.Н. Капустянський, О.Ю. Ворона, А.Н. Овсієвська, О. Матвієвська. У 1922 р. планувалося завести інвентарні книги та інвентарні картки для обліку експонатів. Наступного року розпочато наукову роботу: завідувачем розроблено довідку «Рід Галаганів». Попри недоліки, адже автор її – А.Н. Овсієвська не була професійним істориком, цей документ має своє особливе значення: фактологічний матеріал для нього добирався з родинного архіву Галаганів, що на той час був у нерозібраному стані в музеї. Тому Антоніну Никанорівну можна однозначно зарахувати до перших дослідників цього великого документального надбання.

На Прилуччині у той час потроху розгорталась екскурсійна діяльність, Сокиринський музей був уключений до одного з її маршрутів. Як результат, протягом кожного року сюди приїздило 3–4 тисячі відвідувачів, у тому числі 20–30 екскурсійних груп.

У грудні 1926 р. у зв'язку з розміщенням у палаці сільськогосподарського технікуму Прилуцька окружна інспектура прийняла рішення про перевезення історико-художніх цінностей з Сокиринців до Прилуцького округового музею²⁰, який очолював на той час відомий вчений і краєзнавець В.І.Маслов. Доставлені у січні 1927 р., вони були включені до його експозиції, що була відкрита 27 березня того ж року.

Нове випробування для Галаганівської збірки настало під час Великої Вітчизняної війни. На той час усі колекції Прилуцького краєзнавчого музею містилися у Стрітенській церкві, яку наприкінці 1941 р. окупаційна влада передала віруючим. Звільняти приміщення та перевозити мистецькі цінності випало на долю місцевого вчителя Сергія Васильовича Кочука, який погодився у ті нелегкі роки стати зберігачем музею і не за своєю волею співпрацювати з новим режимом.

Спочатку він з помічницею Олександрою Петрівною Каменецькою перевіз експонати до приміщення колишнього дитячого будинку (по вул. Переяславській). Та невдовзі і воно знадобилось окупантам. Тож музейне майно у надзвичайно важких умовах довелося переносити ще раз до будинку Табачникова, робити там схованки для найцінніших експонатів. Задля запобігання випадкам мародерства з боку військових, що мали місце, Сергій Васильович домігся, щоб на вхідних дверях була вивішена засторога про те, що музей перебуває під охороною рейху. Та це не вберегло експонати від рук невідомих грабіжників напередодні визволення Прилук у вересні 1943 р. Було вкрадено кілька живописних і скульптурних творів, які пізніше частково повернуто.²¹

У грудні 1952 р. Прилуцький музей було обстежено працівниками Чернігівського історичного музею. Вони визнали умови зберігання мистецьких творів неналежними: багато предметів було пошкоджено, потребувало термінової реставрації. Директор О.І. Марфін запропонував передати їх іншим музеям, які б могли організувати реставрацію та подальше зберігання. Після відповідних погоджень питання з Комітетом у справах культурно-просвітницьких установ УРСР значна частина Галаганівської збірки, а також довоєнних мистецьких надбань Прилуцького музею загальною кількістю 1392 одиниці зберігання була перевезена у 1953 р. до Чернігівського історичного музею.²² Саме у цей час починається наукове дослідження цих експонатів, у ньому беруть участь відомі мистецтвознавці Києва та Москви. Зокрема, в одному з портретів було правильно встановлено зображену особу, яку раніше вважали за чернігівського полковника Павла Полуботка. Нею виявився київський полковник Юхим Федорович Дараган (атрибуція П.О. Білецького). Спроба віднайти автора портрета Василя Дарагана привела московських дослідників Е. Ацаркіну та Т.В. Ільїну до припущення про І.Я. Вишнякова (пізніше виявилось хибним). Завдячуючи ініціативі гол. зберігача фондів музею Василя Івановича Мурашка, протягом 1950-х рр. удалось організувати реставрацію значної кількості живописних робіт як у державній науково-дослідній реставраційній майстерні (Київ), так і на місці, в музеї. Відкриття у 1965 р. експозиції художнього відділу подарувало їм друге життя у пристойних умовах.

У 1983 р. на базі художнього відділу історичного музею створюється обласний художній музей. Основою його фондів стало майже все зібрання колишнього художнього відділу, а саме 2631 од. зб. основного фонду та 953 од. зб. науково-допоміжного.²³ Були у його складі і предмети Галаганівської колекції.

Нині у художньому музеї зберігається трохи більше ста творів образотворчого мистецтва, які походять із Сокиринського палацу. Обов'язково присутніми в ній, як у більшості подібних збірок, є портрети представників майже всіх поколінь Галаганів, їх наступників Ламздорфів та найближчих родичів – Дараганів, Гудовичів, Кочубеїв. Роботи мають різне датування, стилістичні особливості. У деяких відображені стародавні традиції місцевих художників. Певна частина виконана іноземними митцями як за кордоном (Ф.Я. Беккер), так і в Україні (Г. Гольпейн). Не залишилися поза увагою українські та російські академісти XIX ст. (М. Потапов, В.М. Соколов, Ф.Ф. Бухгольц).

Аналіз архівних джерел та публікацій привів до атрибуцій портретів роботи С. та Ф. Землюкових (визначено В.В. Рубан), Г.Г. Хойзера (визначено Т.В. Слобожаніною), В.О. Серебрякова (визначено С.Ф. Гавриловою), О.Ю. Рокачевського (визначено В.М. Величком). Родинний портрет продовжується у творах графіки і скульптури. Зокрема, збереглися акварельні зображення Павла та Петра Григоровичів Галаганів, подружжя М.П. та П.Є. Комаровських невідомих авторів, Марії Павлівни Галаган (у заміжжі Комаровської) роботи І.О. Нечаєва 1830-х рр., скульптурний бюст Павла (Павлуся) Григоровича Галагана роботи А. Фолетті 1871 р. Кілька творів колекції представляють відомих в Україні історичних осіб: гетьманів Б. Хмельницького, І. Мазепу, І. Скоропадського, П. Полуботка (усі виконані кріпаком Галаганів С. Землюковим), церковних діячів: Мельхиседека (М.К. Значко-Яворського), Д. Ростовського, П. Могили невідомих авторів XIX ст. Оскільки

іконографія цих осіб у мистецтві розроблена ще недостатньо, вважаємо, що ця спадщина має не тільки мистецьку, але й історичну цінність.

Серед творів живопису інших жанрів у збірці присутні романтично забарвлені пейзажі Сокиринської садиби, сцени селянського побуту, зразки народної картини, тобто сюжети, в яких присутня українська тематика. Пояснити це допомагає цікаве спостереження, яке зробив свого часу Л.М. Жемчужников під час відкриття Г.П. Галаганом т.зв. «будинку для гостей» у Лебединцях: «...Григорій Павлович Галаган спробував, і дуже вдало, воскресити минуле: кожною дрібничкою ... він хотів нагадати нам життя дідів і прадідів».²⁴ Шануванням національного напрямку в мистецтві пояснюється підтримка Галаганом контактів з українськими і російськими художниками. О.Я. Волосков, Л.М. Жемчужников, Л.Ф. Лагоріо, К.А. Трутовський у різний час гостювали в Сокиринцях, знаходили тут належні умови для своєї творчої діяльності. Твори вітчизняних живописців, наприклад, «Буря на морі» І.К. Айвазовського (спільна атрибуція С.Ф. Гаврилової та автора публікації), «Італійка» І.С. Шаповаленка купувались для колекції навіть за кордоном.

У зібранні присутній також живопис європейських шкіл – пейзажі, натюрморти, біблейські сцени в оригіналах та копіях. Примножуючи його, власники орієнтувались, головним чином, на зразки академічного рівня. Із кращих можна назвати «Алегорію з негром» Д. Бейлі (?), «Маленького генія» Г.Схалкена (?), XVII ст. (обидва твори атрибутовано Т.В. Деркач), два портрети літніх чоловіків, виконані П. Бранделом у кін. XVII – поч. XVIII ст.ст. (атрибуція Т.В. Слобожаніної), «Коронування Есфірі» М. Ск'явоне (XVIII ст.), «Неаполітанську затоку» Й. Рауха (1843 р.), копії картин біблейської тематики роботи А. Фаріні (1840-1860-і рр.) та інших невідомих виконавців.

Колекція графічних робіт включає добірку італійських та французьких репродукційних естампів кінця XVIII – поч. XIX ст.ст. з Рафаєлевських фресок у Ватикані, інших видатних творів європейського мистецтва. Її доповнюють портретні літографії відомих історичних і культурних осіб Росії та Європи кін. XVIII – XIX ст.ст., краєвиди російських міст. З авторів можна навести М.І. Уткіна (1780–1868), К.П. Бегрова (1799–1875), О.А. Осипова (1770–1850). Певне зацікавлення викликає саморобний альбом із гравійованими краєвидами міст Європи, де побували Галагани у 1840-і рр. (альбом дуже пошкоджений). Меморіальне значення мають поодинокі малюнки I пол. XIX ст. самих господарів Сокиринців – Григорія Павловича Галагана та його сина Павла (Павлуся).

Кількісно невелику збірку скульптури можна в цілому охарактеризувати як інтер'єрні роботи різних жанрів і матеріалів, виконані переважно у XIX ст. професійними майстрами Німеччини, Італії, Росії. Представлено міфологічні сюжети (парні мармурові «Викрадення Прозерпіни» Е.М. Фальконе II пол. XVIII ст., бронзові «Юнак, що бореться з орлом» Я. Фершнайдера та «Німфа джерела» невідомого майстра XIX ст.), портрет (гіпсовий бюст Петра I, виконаний у Миргородській художньо-промисловій школі ім. М.В. Гоголя в 1910 р., неатрибутовані поки кабінетні роботи: бронзовий бюст чоловіка та чавунний бюст жінки II пол. XIX ст.), жанр («Хлопчик, що молиться» Л. Пампалоні I пол. XIX ст. (атрибуція Т.В. Слобожаніної), анімалістика («Кляча» П.К. Клодта XIX ст. (атрибуція С. Гаврилової), композиція з чавуну «Олені» XIX ст.).

Наведені нами мистецькі твори відображають далеко не повний склад збереженої колекції Галаганів, адже робота з її історичної реконструкції ще не завершена. В більшості архівних джерел та описах колекції I пол. XX ст. інформація про предмети є неповною: здебільшого без визначення автора (чи майстра), точного датування, техніки й матеріалу. Без цих «дрібниць» неможливо визначити особливості творів, довести їх належність до Галаганівського зібрання.

За час існування у XX ст. збірка пережила кілька втрат та вилучень. Уперше у незначних розмірах вона постраждала напередодні націоналізації у 1919 р. Після того, як стала складовою частиною Прилуцького краєзнавчого музею, у квітні 1927 р. до театрального музею при ВУАН було вилучено один з двох його вер-

тепів.²⁵ Через рік музей отримав новий наказ Наркомату освіти України віддати всі матеріали, пов'язані з ім'ям Кобзаря, до музею при Шевченковім інституті у Харкові.²⁶ Відтак колекція позбулася живописних творів «Проводи рекрутів» І.Сокколова та «Млин» Шевченка²⁷. Часткове зменшення відбулось і під час Великої Вітчизняної війни.

У 1954 р., відколи Галаганівське зібрання перевезли до Чернігівського історичного музею, два полотна – «Кобзар на шляху» Л.М.Жемчужникова та «Околиці Рима» В.І.Штернберга – за рішенням державних органів культури було передано до Київського музею образотворчого мистецтва (нині Національний художній музей України). Не минули втрати і Чернігівський художній музей. Під час крадіжки 1997 р. здобиччю злочинців стали роботи Г.Гольпейна, Й.Рауха, Л.Лагоріо, Д.Бейлі, невідомого художника кола Сассоферато. Незважаючи на це, Галаганівська збірка продовжує займати важливе місце у презентації досягнень вітчизняного та європейського мистецтва у музейних умовах, одночасно розкриває деякі аспекти приватного колекціонування Чернігівського регіону минулих століть.

Пропоноване дослідження не заперечує можливості подальшої, повнішої реконструкції колекції та продовження атрибуційної роботи. Додаткову інформацію можуть дати нові джерела, пошуки яких тривають.

1. Маценко В. Прилуцкіна. Историческое и статистическое описание территории Прилуцкого г. Полтавской губ.-Ч.1-2. Ромны,1888.
- 2.Лазаревский А. Старинные малорусские портреты// Киевская старина.-1882.-№5; Лазаревский А. Материалы для биографии Г.П.Галагана// Киевская старина.-1898.- №7-9.
3. Лукомский Г. Сокиренцы// Столица и усадьба.-1914.- № 24.- С.4-14.
4. Семенчик М.Свідки минулого// Хроніка 2000.- Вип.41- 42.-К., 2001.- С.381-385.
5. Степович А.І. На Галаганівщині літом 1927 р.// Україна.-1929. - Кн.1-2.
6. Бюлетень Прилуцького окружного музею. - Прилуки,1928. №1.; Прилуки, 1929.№2.
7. Білецький П.Український портретний живопис XVII- XVIII ст.ст. Проблеми становлення і розвитку.- К., 1969.-319 с.; Білецький П. Українське мистецтво другої половини XVII- XVIII ст.-К., 1981.-159 с.; Белецький П. Украинская портретная живопись XVII- XVIII вв.- Л.,1981.-256 с.
8. Рубан В.В. Український портретний живопис першої половини XIX ст.- К.,1984.-371 с.; Рубан В.В. Забытые имена. Рассказы об украинских художниках XIX - н. XX вв.- К.,1990.- 285 с.
9. Попова Л.И. Русская колония в Риме в письмах И.Шаповаленко// Панорама искусств.- Вып.9. М., 1986.- С.99-115.
10. Яцок В. «Се діло треба розжувати»// Яцок В. Живопис- моя професія: Шевченкознавчі етюди.- К., 1989.- С.48-57.
11. Величко В.М.Опанас Рокачевський і родина Галаганів// До історії формування зібрання Чернігівського обласного художнього музею. Збірник наукових матеріалів.- Чернігів, 2003.- С.59- 63.
12. Гаврилова С.Ф. Дворец Разумовского в Батурине// Північне Лівобережжя та його культура XVIII- поч. XIX ст. Тези доповідей та повідомлень наукової конференції, присвяченої 100-річчю від дня народження історика мистецтва Ф.Л. Ернста (1891-1949). Суми, 1991.- С.21-24; Гаврилова С. Художник і меценат// Родовід.-1995.- Число 12.- С.49-54; Гаврилова С. Народна картина в колекції Чернігівського художнього музею// Родовід.-1997.- Число 16.- С.36-42.
13. Гончаренко В.С. Кілька сторінок із життя О.Я. Волоскова// Сіверянський літопис.- 1995.- №5.- С.64-67.
14. Курач С.М. Два портрети представників роду Туптал у збірці Чернігівського художнього музею// Пам'ятки християнської культури Чернігівщини. Матеріали наукової конференції. [Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній»].- Чернігів, 2002.- С.48-51.
15. Гайдай Г. Прилуцький краєзнавчий музей. 1919-1994. Буклет.- Прилуки,1994.- 6 с.; Гайдай Г. Музей у Прилуках// Українська культура.- 2004.- №5- С.12-13; Гайдай Г. Прилуцький краєзнавчий музей// Чернігівщина краєзнавча: Календар 2005. Чернігівське земляцтво/ Авт.-упор. І.М.Корбач, В.Є.Устименко.-К., 2004.- С.436, 438, 440.
16. Курач С.М. Коллекция произведений искусства помещиков Галаганов. Научная справка (машинопись).-Чернигов, 1990.- Науковий архів Чернігівського обласного художнього музею (далі- НА ЧОХМ) - оп.1- спр.200; Курач С.М. Дополнение к научной справке «Коллекция произведений искусства помещиков Галаганов» (машинопись).-Чернигов, 1991.-Там само, оп. 1, спр.360; Курач С.М. Колекція творів мистецтва Галаганів// Сіверянський літопис.-1995.- №5.- С.60-63.
17. Чернігівський обласний державний архів (далі ЧОДА)- ФР.5492- Оп.1.- Спр.1420.- Арк. 10.

18. ЧОДА- ФР.5399.- Оп.1.- Спр.2.- Арк.13.
19. ЧОДА-ФР.5399.- Оп.1.- Спр.9.- Арк.24.
20. ЧОДА-ФР.5492.- Оп.1.- Спр.1511.- Арк.185.
21. Гайдай Г. Наші розповіді// Скарбниця.-1994.- №12.- С.4-5.
22. ЧОДА-ФР.2124.- Оп.1.- Спр.121.- Арк.13.
23. НА ЧОХМ- Оп.1.- Спр.3.- Арк.4.
24. Жемчужников Л.М. Мои воспоминания из прошлого/ Вст. ст. и прим. А.Г. Верещагиной.- Л.,1971.-С.170.
25. ЧОДА-ФР.5492.- Оп.1.- Спр.1567.- Арк.64.
26. ЧОДА-ФР.5492.- Оп.1.- Спр.1597.- Арк.57.
27. Пізніше автором цієї роботи було визнано М.С. Башилова.- Т.Шевченко. Повне зібрання творів в 10-ти тт.- Т.10. Живопис, графіка.1857-1861.-К.,1963.-С.130.

В статье рассматривается коллекция произведений искусства Галаганов из Сокиринской усадьбы Галаганов на Полтавщине. Анализируется история формирования, состав, современное состояние части коллекции, которая хранится в Черниговском областном историческом музее, историко-культурная и художественная ее ценность.

Ключевые слова: коллекция произведений искусства, Галаганы, Черниговский художественный музей, произведение искусства.

Some aspects of private collection of the Galagans from Sokyryntsi village at Poltava province are considered in the article. Its forming, structure, modern condition of some half in Chernihiv region art museum, cultural and art value are analyzed.

Key words: art collection, the Galagans, Chernihiv art museum, art work.

ОБРАЗ КОЗАЦЬКОГО ПОЛКОВНИКА ПЕРІОДУ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ ЯК УЧАСНИКА ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ В НОВІТНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ

У статті в історіографічному контексті розкривається образ козацького полковника періоду Визвольної війни українського народу середини XVII століття. Особлива увага звертається на його функціональну роль як учасника державотворчого процесу.

Ключові слова: козацький полковник, війна, старшина.

Лише неординарні, історичні постаті спроможні здійснити значні суспільно-політичні зрушення, і, навпаки, переломні події в історії людства породжують непересічних особистостей. Унікальність даної формули, виведеної з тисячолітньої історії розвитку людської цивілізації, знайшла своє підтвердження і в історичному досвіді України доби визвольних змагань середини XVII ст. Велике козацьке повстання 1648-1649 рр. і наступна за ним Визвольна війна за утвердження національного суверенітету, які за масштабами розмаху та глибиною спричинених ними суспільно-політичних, ідеологічних, духовних, у цілому ментальних зрушень можна поставити в один ряд з найзначущішими подіями європейської історії пізнього середньовіччя – рубежу нового часу (реформацією в Німеччині, революціями в Англії та Франції, Національно-визвольною війною в Нідерландах) вивели на авансцену життя в Україні цілу плеяду талановитих полководців, дипломатів, державних і політичних діячів загальноєвропейського масштабу.

Над козацькими війнами середини XVII ст. донині тяжіють – у чомусь більшою, в чомусь меншою мірою – парадигми української, польської, єврейської "національних історіографій", сформульовані впродовж середини XIX – початку XX ст. як підґрунтя для ідеологій модерного націотворення. Не вдаючись в екскурси до сьогоднішніх змін у поглядах на війну польської та єврейської історіографій, дослідниця Н. Яковенко зазначає, що з українського боку перші зазіхання на ексклюзивний статус "великої війни" можна пов'язати з появою наприкінці 1970-х праць Франка Сисина – нині, поза сумнівом, головного авторитета в цій темі; упродовж 1990-х з'являється також низка праць Сергія Плохія, а зовсім нещодавно – піонерські розвідки Петра Саса та Сергія Леп'явка, щоправда, в широкий обіг запропоновані в них новації поки що не ввійшли. Цілком очевидно також, що на тих дослідників, які підхоплять естафету ревізії цього без перебільшення найміцнішого монумента старої історіографії, чекає низка сенсаційних несподіванок [15, с. 190]. Продовжує викликати науковий і пізнавальний інтерес розвідка про козацьких вождів Б. Сушинського [11].

Останніми роками в українській історичній науці все міцніше утверджується тенденція щодо повернення на авансцену історії людської особистості, зокрема в період Визвольної війни. Відомий український історик І. Крип'якевич зауважував: "Коло ініціаторів повстання охоплювало кращих представників старшини Запорозького війська, людей, найбільш досвідчених у військовій справі, з яких

© Радько Петро Григорович – кандидат історичних наук, доцент кафедри політекономії Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка.

майже всі брали участь у повстаннях 20 – 30 років XVII ст. і мали великий авторитет серед козацької маси. Займаючи місця сотників і отаманів, вони мали змогу впливати безпосередньо на рядових козаків і залучати їх до планів майбутнього виступу" [5, с. 109].

Українською історіографією вже представлені нариси про видатних політичних, суспільних та культурних діячів, проводирів народних рухів доби Київської Русі, українського середньовіччя та нового часу. Поряд з цим створюються великі життєписи найяскравіших постатей в національній історії. Традицію повернення в українську історіографію жанру історичної біографії продовжує книга, присвячена героям Визвольної війни українського народу середини XVII ст., сподвижникам і соратникам великого гетьмана. Тут представлено 29 нарисів про полководців Війська Запорозького, які пліч-о-пліч з Богданом Хмельницьким силою свого мистецтва виборювали й відстоювали незалежність України. Випущений на замовлення Міністерства інформації України за національною програмою випуску соціально значущих видань "Малий словник історії України" (1997 р.) дає короткі біографічні повідомлення відомих істориків про таких знаменитих козацьких полковників, як Іван Богун (О. Гуржій, с. 62), Ілля Голота (В. Палієнко, с. 115), Антон Жданович (В. Степанков, с. 152), Іван Золотаренко (Т. Чухліб, с. 167), Максим Кривоніс (В. Степанков, с. 219), Михайло-Станіслав Кричевський (В. Степанков, с. 229) Нестор Морозенко (Д. Яневський, с. 262).

Вони проявили себе не тільки у сфері військової діяльності. Час від часу їм доводилося ставати то гнучкими політиками, то виваженими адміністраторами чи обережними дипломатами, слідуючи, але й подеколи вступаючи в протиріччя із стратегічною лінією Богдана Хмельницького. Вони різнилися за своїм соціальним походженням, вдачею та уподобаннями. По-різному склалися їх життєві долі. Але головне, що їх об'єднувало, – це безмежна любов до рідної землі, відданість вірі пращурів [8, с. 6]. На підставі новознайдених джерел, ретельного переосмислення подій і значення Визвольної війни в історії українського народу сучасна українська історіографія намагається відтворити рельєфні, позбавлені суб'єктивістських оцінок образи полководців, що жили й діяли в умовах героїчної епохи, яка стала переломною не тільки для долі України, а й подальшого політичного розвитку всього європейського континенту.

Старшинський корпус, на який спирався Богдан Хмельницький упродовж свого десятилітнього гетьманування, зазвичай ділять на козацьке і шляхетське крило, ніби принципово протиставлені. У цьому є певне спрощення, бо насправді, на думку авторитетної дослідниці Н. Яковенко, довкола гетьмана зійшлося не два, а три угруповання лідерів, які більш-менш злагоджено взаємодіяли лише під його тяжкою рукою. Смерть владного гетьмана поклала край цій ефемерній єдності, виштовхнувши на поверхню доти затамовані суперечності. На перший погляд вони здаються проявами психологічних прикмет – владолюбства, політичної короткозорості, схильності до отаманства. Коли ж поглянути глибше, то в хаосі боротьби "всіх проти всіх", який наступав за Руїни, можна побачити три певні течії, котрі перегукуються з інтересами трьох лідерських груп, що оточували Хмельницького й за браком відведеного часу так і не встигли переплавитися в політичну еліту однодумців [14, с. 360].

Першою з них була реєстрова ("старинна") старшина Війська Запорозького, об'єднана почуттям вояцької солідарності, незалежно від того, з козацького, а чи зі шляхетського кореня вона походила. З цього середовища вийшли і сам Богдан Хмельницький та його найближчі соратники, котрих бачимо на чолі війська від початку Визвольної війни українського народу середини XVII ст.: Іван Богун, Кіндрат Бурлай (Бурляй), Федір Вишняк, Іван Волевач, Яцько Воронченко, Матвій Гладкий, Іван Голота, Філон Джеджалій, Лаврін Капушта, Роман Катіржний, Яцько Клиша, Федір Лобода, Лук'ян Мозиря, Максим Нестеренко, брати Нечаї, Тиміш Носач, Мартин Пушкар, Семен Савич, Василь Томиленко, Богдан Топига, Іван Федорович, Іван Чарнота (Черняга), Прокіп Шумейко та багато інших [14, с. 360].

Найвідомішому козацькому полковнику Івану Богуну присвятили свої публікації вітчизняні історики В. Голобуцький, Д. Мишко, М. Петровський, Л. Полухін, а серед сучасних дослідників О. Гуржій [4], Б. Флоря [12], Т. Яковлева [16] та ін. Новітня історіографія акцентує увагу на тому, що в біографії Івана Богун є ще багато невідомого, а факти, які ми маємо, досить суперечливі. Все це, безперечно, вимагає нових наукових пошуків, ґрунтовних досліджень, присвячених визначному військовому й політичному діячеві періоду Визвольної війни, адже Іван Богун – це "одна з найчистіших постатей в козацькій історії". Відома дослідниця Т. Яковлева зауважує: "Жодному іншому діячеві тієї доби не вдавалося утримувати полковницький пірнач протягом майже 15 років. Нікому іншому не вдалося отримати стільки блискучих перемог. Нікому іншому не вдалося мати свою власну думку, як це робив Богун, не ризикуючи при цьому головою. Мабуть, тільки Богун міг помірятися славою із самим Богданом Хмельницьким. І лише він – один з небагатьох – не прагнув використати свою популярність для отримання гетьманської булави. Благородний шляхтич і відважний лицар-козак, він став легендою ще за життя" [16, с. 43].

Є підстави стверджувати дослідникам В. Смолію та В. Степанкову, що гетьман Б. Хмельницький відправляв посольство полковника Ф. Джеджалія до турецького султана, яке мало натякнути на можливість прийняття Військом Запорозьким його протекції й оскаржити дії хана, який дозволив татарам грабувати українські поселення та брати ясир [9, с. 135]. Сучасні дослідники вивчали окремі постаті сподвижників Богдана Хмельницького: В. Брехуненко (див. [8, с. 27 – 38]) – Кіндрата Бурляя, В. Степанков (див. [8, с. 243 – 260]) – Данила Нечая, В. Горобець (див. [1, с. 26 – 36; 8, с. 261 – 276]) – Івана Нечая, Ю. Мицик (див. [7, 277 – 286; 8, 377 – 384]) – Тимоша Носача та Прокопа Шумейка.

Другу групу старшин упродовж 1648 р. витворили шляхтичі, які до війни персонально з козацьким світом пов'язані не були. Більшість із них перейшла на бік повстанців відразу після перших перемог, керуючись почуттям "руської" солідарності, яке в переломну мить виявилось дужчим за лояльність до Речі Посполитої. Крутий політичний вибір полегшували суто побутові взаємини добросусідства, кумівства, свояцтва, родинного приятелювання з козацькою реєстровою старшиною, тож проблем з адаптацією не виникало. Мов ніж у масло українська шляхта входила до старшинської верхівки й завдяки особистій довірі гетьмана, і завдяки ланцюговій реакції наверх, розпочатій швидким переходом на бік козацтва кількох помітніших фігур, серед яких особливе місце належало кумові Хмельницького Станіславу (Михайлу) Кричевському. На відміну від багатьох політиків, дипломатів і полководців того часу, діяльність яких залишалася поза увагою науковців, йому "почастлило". В. Липинський присвятив висвітленню життя полковника монографічне дослідження. Деяких аспектів його біографії торкалися О. Апанович, М. Грушевський, М. Капустяний, М. Костомаров, Е. Котлубай, І. Крип'якевич, О. Переяславський та деякі інші вітчизняні й зарубіжні історики, а серед сучасних В. Степанков [8, с. 177 – 192].

Помітною постаттю серед передвоєнної православної шляхти був Іван Виговський. Саме він сформував адміністративний і дипломатичний штаб Хмельницького – Генеральну військову канцелярію. Очолюючи її аж до смерті гетьмана, незмінний генеральний писар був утаємничений у найсекретніші справи: "Жоден полковник не знає, що думає Хмельницький, тільки Виговський", – писав один із сучасників (цит. за [14, с. 361]).

Майже з перших днів Визвольної війни бачимо в козацькому війську чотирьох братів Виговського і багатьох полковників, що походили з київської та брацлавської шляхти: Самійла Богдановича-Зарудного, Антона Ждановича, Михайла Зеленського, Силуяна Мужилівського, Григорія Сахновича-Лесницького, Ярему Петрановського та ін. Уже на початку повстання на козацький бік переходить майбутній переяславський полковник й один з найзавзятіших противників порозуміння з Польщею Петро Головацький. Після битви під Корсуном у червні 1648 р.

свій життєвий вибір зробили коронний ротмістр Остап Гоголь і Адам Хмелецький. Іван Креховецький розпочинає свою "козацьку кар'єру" на посаді корсунського полкового писаря, а згодом він стане одним з найпомітніших дипломатів Хмельницького й генеральним суддею. Окремим полковникам сучасні дослідники присвятили спеціальні публікації, зокрема А. Гурбик [2, с. 130 – 139; 3, с. 41 – 60] – Антону Ждановичу, Ю. Мищик [8, с. 141 – 150; 221 – 226] – Михайлу Зеленському та Силуяну Мужилівському.

Третю групу старшини, яку винесла на вершину влади революція, становили вихідці з козацької черні, міщан, деколи – навіть із селян. Це крило, на відміну від двох попередніх, не становило чогось цілісного. Заможні городяни, як-от Яким Сомко, Іван і Василь Золотаренки чи Мартин Небаба, швидко злилися зі "старшиною старшою", набувши військового досвіду і навіть слави полководців. Сподвижник Богдана Хмельницького Василь Золотаренко загинув у вирі боротьби за гетьманство, спричиненої внутрішніми усобицями, дезорієнтацією та деморалізацією тогочасного суспільства, в якому особисті інтереси превалювали над патріотичними ідеалами. Згубність розбрату у тогочасному суспільстві позначилася на періоді історії України, який від сучасників дістав назву "Руїна" [8, с. 162]. Колишнього коростишівського міщанина, а згодом чернігівського полковника Мартина Небабу шведська дипломатична агентура характеризувала як "одного з найкращих полковників Хмельницького". Про феноменальну мужність Небаби свідчить його останній бій під Лоевом 1651 р., де він, втративши праву руку, перехопив шаблю лівою й оборонявся до останнього подиху [14, с. 363].

На відміну від цих людей, близьких до гетьмана, дещо осторонь трималися такі помітні серед козацтва особи, як колишній підданий Адама Киселя з Носівки чернігівський полковник Степан Пободайло, ще довоєнний "польовий вождь" козацької черні уманський полковник Іван Ганжа (згодом він навіть перейде на бік противника через особисті незгоди з Хмельницьким), ватажок козацько-селянських загонів Максим Кривоніс, котрий очолював практично незалежну від гетьмана армію, що в генеральних битвах навіть стояла окремим табором. Менш помітні, з погляду тогочасних джерел, полковники і старшини Александренко, Вдовиченко, Гречка, Гавратенко, Максименко, Матвій Положний, Семен Оргієнко, Михайло Богаченко, Бугай, Піхотник [14, с. 363].

Дослідниця Н. Яковенко акцентує увагу на тому, що всі три згадані групи старшинської верхівки мали досить розбіжні уявлення про мету Визвольної війни. Полковники зі "старинного" козацтва, відчуваючи гостру особисту антипатію "до ляхів", водночас цілком помірковано сприймали переговори й поступки, ставлячись до них як до колізій, що неминучі в усякій війні. З погляду козацької традиції чергова спроба помірятися силами з Річчю Посполитою була одним із звичних походів, у якому класти козацькі голови – не новина, але й шукати замирення, програючи, – теж не дивина. Кінцевим підсумком війни, в їх розумінні, мала стати здобута шаблею автономія козацької території під покровительством байдуже кого з великих сусідніх володарів – московського царя чи польського короля, що в переносному сенсі відповідало звичаям збройного найманства – служити шаблею тому, хто більше платить. Придушена могутньою волею Богдана Хмельницького ця традиційна модель козацької поведінки не озивалася аж до його смерті, бо гетьман сам вирішував – кому пропонувати шаблю і як розпоряджатися здобутою свободою. Та після смерті Хмельницького все повернулося на старі місця, і саме старшинський елемент зі "старинних" козаків першим почав розвалювати створену ціною надлюдських зусиль державу, так і не призвичаївшись підпорядковувати вищій меті власні, часто дуже великі амбіції [14, с. 364].

Утім, тертя за право першості траплялися ще за життя гетьмана, й альтернативні претензії на гетьманування виринали якраз у "старинній" старшинській групі, певній у своєму досвіді й популярності. Люди, котрі розпочинали разом із Хмельницьким війну як рівні, нелегко звикали до автократизації його влади. Це з їдкою влучністю підмітив у 1654 р. київський непоказаний шляхтич Павло Олекшич

у листі до свого приятеля – "старинного" козака-шляхтича Івана Богуна: "Хмельницький, що був вашим товаришем, тепер став вашим паном". Про Данила Нечая, котрого польські тогочасні джерела називають "першою особою після Хмельницького", ходили чутки, що популярному брацлавському полковникові "хотілося бути другим гетьманом". У січні 1652 р. було звинувачено у підбуренні до антигетьманських бунтів і страчено ще одного представника "старинної" старшини, корсунського полковника Лук'яна Мозирю. Навесні 1652 р. антигетьманський рух очолив миргородський полковник Матвій Гладкий, котрий, за свідченням московських агентів, "назвався замість Хмельницького гетьманом" [14, с. 364].

Нова старшина з покозачених шляхтичів за життя Хмельницького на булаву не претендувала й міряться авторитетом із гетьманом не зважувалася. В її політичних орієнтаціях можна виділити два головні спрямування й співвіднести їх із двома фазами війни: до і після смерті гетьмана. У першому випадку – це фанатична польська затятість, готовність боротися до кінця, загинути або перемогти. Наважившись приєднатися до повстання, шляхтичі спалили за собою мости, й якісь дрібні поступки з польського боку нічого не міняли в їхньому становищі, навпаки – увиразнювали їхню зраду. А тому, як писав у своєму посольському звіті 1649 р. московський дипломат Григорій Кунаков, аналізуючи ситуацію в Україні: "Шляхта перша з-поміж усіх намовляє Богдана Хмельницького до війни: мовляв, такої нагоди нам ніколи не трапиться, тепер ось і треба приборкати поляків" (див: [14, с. 364]).

Серйозно ставилися до цього противника й на коронному боці, розрізняючи власне козаків на шляхту й селян. "Плебс розпустити, шляхту-зрадників видати" – ось стереотипні вимоги ультиматумів козацькому командуванню і навпаки – не менш стереотипний пункт перемирних угод: "Шляхту, що приєдналася до Війська Запорозького, амнітувати" [14, с. 364].

Після смерті Богдана Хмельницького, особливо коли стала очевидною сумнівність альянсу з Московським царством – державою деспотичного типу, відразливого для шляхти, вихованої на ідеалах річпосполитівських вольностей, настрої старшини міняються. Московська небезпека, примножена повинню анархії, підштовхує їх до компромісу зі старим, звичним світом: на зміну антипольській затятості приходять спроби порозумітися, втім, уже запізнілі, бо на політичну арену виступила третя сила, не надто помітна під твердою рукою Хмельницького: простолоуд. Поміж лідерів черні найяскравішою постаттю був, без сумніву, Максим Кривоніс – козак непересічних військових здібностей, запалений фанатичною ненавистю "до панів", безжалісний і жорстокий навіть з погляду тих, далеких від новітнього уявлення про людянність часів [14, с. 365]. Визначній ролі Максима Кривоніса у Визвольній війні присвятили свою публікацію В. та З. Чуприни [13].

Дізнавшись про жорстокі розправи М. Кривоніса, гетьман Б. Хмельницький заборонив йому "свавілля чинити, міста палити й руйнувати". В. Смолій та В. Степанков акцентують увагу на тому, що М. Кривоніс, створивши армію, своєю безкомпромісною боротьбою з поляками, євреями, шляхтою й католиками зажив великого авторитету серед радикально налаштованого поспільства, яке вбачало в ньому свого "вождя". Ставши, по суті, другою особою у Війську Запорозькому, він дозволив собі проігнорувати розпорядження гетьмана, що, вочевидь, торкалося заборони безчинства. Кривоніс одного разу відповів: "Ти не є нашим присяглим гетьманом, так і я ним можу бути, як ти". Однак Хмельницький спромігся відкликати його з найближчими старшинами до табору. За вчинені погроми й непослух покарав М. Кривоніса та чотирьох його полковників прикуттям до гармати, інших старшин було ув'язнено, а деяких навіть страчено. Привезених ними до табору в'язнів було звільнено. Кривоніс зрозумів, що, не покаювшись, в умовах військового часу (угоди про перемир'я з Річчю Посполитою укладено не було) втратить не тільки посаду, а й голову. А відтак вибачився, і після виплати штрафу його було взято на поруки. Б. Хмельницький виявив мудрість: домігшись від Кривоніса та його полковників визнання провини, не пішов на загострення, що могло призвес-

ти до розколу у війську, а поновив їх на посадах. Після цього інциденту ніхто зі старшини уже не наважувався ігнорувати волю гетьмана, визнавши в ньому беззаперечного володаря булави [9, с. 149].

Дослідники В. Смолій та В. Степанков зазначають, що з кінця 1650 р. Б. Хмельницькому довелося долати супротив з боку старшини його курсу на виборення незалежності від Польщі та зосередження в його руках, по суті, самодержавної влади. За даними шведського дипломата Іогана Майєра, на одній з нарад полковник М. Гладкий начебто закинув гетьманові, що король у Польщі є і залишиться їхнім королем і володарем, а йому ніколи не стати їхнім королем. Посол литовського гетьмана Мисловський, відвідавши в березні 1651 р. гетьмана, повідомляв у "реляції", що на старшинській раді більшість присутніх висловилося проти боротьби з Польщею. Захоплені напередодні битви під Берестечком козаки також відзначали прагнення старшин замиритися з Яном Казимиром. Окремі з полковників нарікали на те, що гетьман їх "до думи не закликав". Щоб подолати цей опір, Б. Хмельницький вдався до зібрання "чорної" ради. Вона відбулася 26 травня й рішуче висловилося на його підтримку. Після цього він змістив частину пропольських настроєних полковників з посад [10, с. 65 – 66].

Поживним середовищем для антигетьманських бунтів, що постійно жевріли в козацьких низах, були лівобережні полки, традиційно найтісніше пов'язані із Запорозькою Січчю. Найпомітніші спалахи невдоволення припадають на періоди впорядкування козацького реєстру, що повертало до підданського статусу покозачених селян і міщан. У жовтні 1651 р. проти заворушення в Чернігівському полку, котре очолив Степан Пободайло, обраний полковником на козацькій раді (а на той час гетьман уже зазвичай призначав полковників сам), Хмельницький навіть готував до походу чотири вірні йому полки. Навесні 1652 р. гетьман удався до ще крутіших заходів, стративши кількох бунтівних лівобережних старшин, очоленіх миргородським полковником Матвієм Гладким. У відповідь на репресії чернь Миргородського й Прилуцького полків нібито обрала гетьманом Вдовиченка, і тільки поновлення наприкінці травня бойових дій розрядило інцидент [14, с. 365].

Своєрідним символом майбутнього розбрату може послужити старшинська рада, зібрана в травні 1653 р. для обговорення пропозицій Стамбула щодо протекторату. На ній бачимо три партії: одна, яку очолював "старинний" козак Філон Джеджалій, погоджувалася на союз із султаном (цим шляхом згодом піде ще один виходець зі "старинного" козацтва Петро Дорошенко), інша під проводом київського шляхтича Антона Ждановича, попередника Виговського й Тетері, радила налагодити переговори з Річчю Посполитою, ще інша – висловилося за московську орієнтацію. Рішення прийняв, плетучи чергові віртуозні комбінації і сподіваючись перехитрити козацьку долю, сам гетьман, однак смерть виявилася хитрішою за нього. Роль "козацького батька", який умів твердою рукою привести до єдності своє норовисте строкате оточення, розуміли всі. Ось як, наприклад, звучить ностальгійна легенда про злагоду в Україні всього через два роки після смерті гетьмана, коли 1659 р. один із ватажків простолюду Іван Безпалій скаже: "Між нами, військом кошовим і городовим, такої міжособної брані не було, тільки брат за брата, а товариш за товариша вірно й любовно усі єсьмо вкупі жили" [14, с. 365].

У час, коли смерть вибила кермо з владної руки Хмельницького, молоду козацьку державу з усіх боків оточували вороги її незалежності. Проте ще більша небезпека-незгода зачалася всередині, а хитромудрий гетьман, плетучи мереживо союзницьких комбінацій, мимоволі сам закладав основу для неї, бо кожний із його дипломатичних ходів зрештою переріс у братовбивчу війну між прихильниками полярних зовнішньополітичних орієнтацій.

1. Горобець В.М. Іван Нечай та українсько-російські змагання за Білорусь (1654 – 1659) / В.М. Горобець // Український історичний журнал. – 1998. – № 2. – С. 26 – 36.

2. Гурбик А.О. Київський полковник Антон Жданович: Полковники Війська Запорозького / А.О. Гурбик // Український історичний журнал. – 1998. – № 3. – С. 130 – 139.

3. Гурбик А.О. Полковник Антон Жданович: [Про сотника реєстр. Чигир. полку] / А. Гурбик // Пам'ять століть. – 1998. – № 3. – С. 41 – 60.
4. Гуржій А.О. Іван Богун: деякі міфи та реальність / А.О. Гуржій // Український історичний журнал. – 1998. – № 1. – С. 99 – 111.
5. Крип'якевич І. Богдан Хмельницький / І. Крип'якевич; Академія наук Української РСР; Інститут суспільних відносин. – К.: Вид-во АН УРСР, 1954. – 536 с.
6. Малий словник історії України / В. Смолій, С. Кульчицький, О. Майборода та ін. – К.: Либідь, 1997. – 464 с.
7. Мицик Ю. Тиміш Носач: [Про сподвижника Б. Хмельницького] / Ю. Мицик // Історія в шк. України. – 1996. – № 2. – С. 42 – 45.
8. Полководці Війська Запорозького: Історичні портрети / Редкол.: В. Смолій відп. ред. та ін. – К.: Видавничий дім "KM Academia", 1998. – Кн. 1. – 400 с.
9. Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький / В. Смолій, В. Степанков. – К.: Видавничий дім "Альтернативи", 2003. – 400 с.
10. Смолій В., Степанков В. Українська державна ідея XVII – XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації / В. Смолій, В. Степанков. – К.: "Альтернативи", 1997. – 368 с.
11. Сушинський Б.І. Козацькі вожді України: Історія України в образах її вождів та полководців XV – XIX ст.: Іст. есе: У 2-х т. – [2-ге вид., доповн.] – Одеса: Вид. дім "ЯВФ", 2006. – Т. 1. – 585 с.; Т. 2. – 578 с.
12. Флоря Б. Молоді роки Івана Богуна / Б. Флоря // Україна в минулому. – К., Львів, 1992. – Вип. 2. – С. 71 – 75.
13. Чуприна В. Надійний сподвижник гетьмана [М. Кривоніс] / Василь Чуприна, Зоя Чуприна // Дзвін. – 2002. – № 11/ 12. – С. 105 – 108.
14. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – [3-є вид., перероблене та розшир.] / Н. Яковенко – К.: Критика, 2006. – 586 с.
15. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – XVII ст. / Н. Яковенко. – К.: Критика, 2002. – 416 с.
16. Яковлева Т. Іван Богун-Федорович / Т. Яковлева // Київська старовина. – 1992. – № 5. – С. 43 – 53.

В статтє в историографическом аспекте раскрывается феномен казацкого полковника периода освободительной войны украинского народа середины XVII века. Основное внимание обращено на его функциональную роль как участника государственного строительства.

In the article is considered in historiographical context the phenomenon of Cossack colonel of liberate war of Ukrainian nation of XVII century. Main attention is paid to functional role as a national construction.

Андрій Царенко

ЕСТЕТИЧНІ АСПЕКТИ СВІТОГЛЯДУ ГЕОРГІЯ КОНИСЬКОГО В КОНТЕКСТІ ІДЕЙ УКРАЇНСЬКОГО БАРОКО

Автор звертається до історико-естетичних реконструювань на основі аналізу творчої спадщини Г. Кониського, враховуючи її співвіднесеність із традиціями естетичної думки доби українського бароко.

Ключові слова: естетична думка, бароко, риторика, поетика, драматургія, естетосфера проповіді.

Проблема розвитку естетичної думки у творчій спадщині професорів Києво-Могилянської академії й досі залишається цікавим об'єктом для вивчення з боку істориків становлення вітчизняної естетики як науки. Не є у цьому відношенні винятком і творча спадщина видатного громадського та церковного діяча, нині канонізованого, Георгія Кониського (1717 – 1795), який був одним із найзначніших представників киево-могилянської традиції філософування. Погляди Кониського певним чином відображали результати студій інших професорів академії; в них ми знаходимо чимало особливостей, пов'язаних із впливами епохи бароко і навіть, до певної міри, елементів класицизму. Все це визначає необхідність ретельного вивчення естетичних ідей Кониського та визначає актуальність і доцільність даного дослідження.

Специфіка процесу розвитку естетичної думки в Україні у XVII-XVIII ст. позначена відсутністю естетики як самостійної науки та естетичних трактатів як таких. Для пошуку естетичних ідей чи їхніх ремінесценцій дослідники традиційно вдаються до ґрунтовного ознайомлення з творчістю тих чи тих діячів з метою реконструкції їхнього естетичного світогляду на основі аналізу знайденого матеріалу.

Серед вітчизняних студій, присвячених висвітленню естетичних уявлень Г. Кониського, виділяємо працю М. В. Кашуби, яка розглядає участь киево-могилянського професора у розробці проблем риторики, поетики та ін. У межах дослідження "Очерки развития эстетической мысли Украины" (Москва, 1981), що і досі залишається чи не єдиним "найбільш докладним висвітленням історії української естетичної думки" [див. 12, 77], звертається до естетичних пошуків Кониського й І.В. Іваньо. Цікавим є твердження цього науковця про те, що об'єктом дослідження у XVII-XVIII ст. для історика естетики мають бути філософські праці, риторики і поетики, а також художні твори, адже філософські праці містять у собі загальні висловлювання щодо мистецтва, риторики і поетики – характеристики художньої творчості, мистецької діяльності та їх впливу на почуття і, зрештою, художні твори дають можливість з'ясувати реальні закономірності, які діють у мистецькій практиці.

Власне до художньої творчості Г. Кониського (головним чином, драматичної) зверталися С. О. Єфремов, Л. О. Софронова та інші дослідники.

Аналіз естетичних уявлень Г. Кониського як яскравого представника киево-

© Царенко Андрій Вікторович – старший викладач кафедри філософії та культурології Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

могилянської традиції у контексті сучасних йому ідей епохи бароко передбачає вирішення таких завдань: 1) дослідження особливостей розвитку естетичних ідей у працях професорів Києво-Могилянської академії; 2) висвітлення естетичних аспектів світогляду Г. Кониського на основі його філософського курсу, студій з риторики та поезики й художніх праць.

Оскільки Георгій Кониський, подібно до інших київських професорів того часу, не займався безпосередньо питаннями естетики, то висвітлення його естетичних уявлень буде здійснене головним чином на загальному тлі розвитку барокової естетичної думки.

Означений аспект аналізу естетичної думки у Києво-Могилянській академії доцільно розпочати із традиційної загальної характеристики даного осередку науково-культурного та релігійного життя.

Академія являла собою навчальний заклад європейського типу, водночас виступаючи провідним центром філософської думки України другої половини XVII-XVIII ст. Як відзначається дослідниками, філософія академії відрізнялася синтезуванням ідей, що склали підґрунтя духовності України попередніх епох, із філософськими надбаннями латинського Заходу [див. 7, 154]. Вказується, що для її професорів було характерним прагнення до вироблення самостійного мислення, свого власного типу філософування, який би створювався з використанням на-дбань традицій давньоруської доби, візантійського богослов'я, латинської схоластики та західноєвропейських реформаторських теорій [15, 213].

М. Кашуба зауважує, що таким чином у філософській системі Києво-Могилянської академії виразно втілювався духовно-змістовний компонент якісної своєрідності філософії доби бароко "з її здатністю до поєднання непоєднуваного, з прагненням до всеохоплення й примирення протилежностей" [8, 21]. Звісно, це не могло не позначитися і на розвитку естетичних уявлень у києво-могилянській традиції.

Утім, слід одразу ж звернути увагу на важливу особливість: роль діячів академії у розвитку естетичної думки України визначається не стільки їхніми власними філософськими розробками (в яких питанням естетики майже не відводиться місця), скільки розробкою проблем риторики, поезики і практичною їх ілюстрацією, тобто створенням шкільної віршової поезії та драми [5, 63]. Так, наприклад, фактично не робиться екскурс у сферу естетичних проблем у власне філософському вченні самого Г. Кониського, яке, до речі, на думку дослідників, "як своєрідний синтез ідей всієї попередньої вітчизняної філософії відображає рівень її розвитку у першій половині XVIII ст., розкриває традиції й тенденції вітчизняної філософської школи, що склалася на базі Києво-Могилянської академії у XVII – на початку XVIII ст." [9, 5]. Часом мислитель звертається до, скажімо, питань, пов'язаних із мистецтвом [11, 73-79] (при цьому було типовим свого часу, що вживане ним слово "мистецтво" мало значно ширше значення, ніж тепер [10, 207-208; 11, 21-22]); однак окремого розділу з проблем мистецтва у відомому філософському курсі Кониського ми не знаходимо. Не являють у цьому відношенні винятку і курси інших професорів академії. І взагалі, як вказує І. Іваньо, до кінця XVIII ст. в Україні не з'явилося жодного твору, автор якого ставив би перед собою проблеми естетики як науки [5, 66]. Естетичні проблеми виникали і вирішувалися, по-перше, у посібниках з риторики і поезики, по-друге, частково у сфері самої мистецької практики, художньої творчості та сприйняття. Професори мали пропонувати увазі "спудеїв" і зразки художніх творів, теоретичні принципи створення яких вони обґрунтовували. На думку І. Іваньо, філософські проблеми розвитку ораторської прози, драматичної і ліричної поезії знаходять відображення у латинських посібниках з риторики та етики, прочитаних як курс в академії у XVII-XVIII сторіччях [там само, 63]. Цікавим є і той факт, що відносно української культури, як вважає І. Бондаревська, можна говорити про єдиний комплекс риторики-поезики, оскільки обидві дисципліни як словесні "мистецтва"

мають у відповідний період часу тенденцію до злиття. "Формувалося якесь єдине уявлення про техніку, особливості та суспільне призначення словесної творчості загалом" [2, 108].

Водночас не можна не згадати й ще одну позицію цієї ж дослідниці: на основі здійсненого аналізу курсів поетики та риторики тощо І. Бондаревська робить висновок про неможливість існування власне естетичного досвіду, естетичного судження та естетичної теорії в українській культурі XVII-XVIII ст. [там само, 254]. Оскільки метою даного дослідження не є спроба доведення чи повного спростування такого категоричного та сміливого твердження, ми обмежимося лише констатацією наявності останнього у сучасній історії вітчизняної естетичної думки. Втім, зауважимо, що та ж І. Бондаревська вказує на значення змін у суспільній свідомості та культурі, пов'язаних із запровадженням в обіг риторики і поетики (а також новими формами розвитку живопису). Вони "виводили мислителів і митців у переддень народження естетики як теорії, дисципліни і регулятивної ідеї культури, звужуючи значення слова "художество" до цілком певних видів творчої діяльності" [там само, 157].

Що стосується власне риторики, то викладання її починається ще у деяких братських школах, а у Києво-Могилянській академії вона з відомих причин стає обов'язковою дисципліною. Студенти класу риторики вчилися правил красномовства, ораторського мистецтва, ознайомлюючись головним чином з античними зразками, а також писали промови на різні випадки, часто заробляючи цим мистецтвом собі на життя. Цікаво, що професори та учні академії майстерно вітали прибулих до Києва можновладців, що служило приводом запрошення риторів до столиці з наданням, як правило, високої посади. Такі факти свідчили про майстерність київських ораторів [див. 8, 37-38], а отже, й ефективність згаданих вище курсів з риторики.

Риторика академії спиралася на традиції античної та новочасної науки красномовства (ідеї Аристотеля, Цицерона, Р. Луллія, Я. Понтана, Е. Роттердамського та ін.). В цілому в історії закладу XVII-XVIII ст. було складено кілька десятків таких курсів, які розвивали (як і риторика Аристотеля) ті проблеми, котрі пізніше і на іншому рівні будуть вирішуватись естетикою [5, 67]. Дана обставина робить риторика цікавим джерелом для історії естетичної науки.

"Оратор Могилянський" – саме таку назву мав один з найбільш ранніх курсів з риторики, прочитаний в академії у 30-х рр. XVII ст. Кононовичем-Горбацьким. У курсі визначалися завдання та цілі риторики, була розроблена система понять та категорій останньої. Кінцева мета риторики і красномовства вбачалася у служінні суспільному благу. Кононович-Горбацький вважав, що дар красномовства залежить не лише від здібностей, але й від навчання та практики. Перераховуючи предмети, гідні похвали з боку оратора, автор курсу, зокрема, говорить і про красу споруд, природних та штучних прикрас. Краса ж живого виявляється як гра природи або як її обробка і краса ця пізнається через порівняння з іншими живими істотами [там само, 68].

Оскільки ораторське мистецтво було перш за все мистецтвом "красного" слова, наука красномовства розробляла принципи і шляхи розкриття достовірності, доцільності та краси слова як основного елемента публічної промови. Краса ж, на думку того ж Кононовича-Горбацького, являла собою те, що справляло враження простоти та зрозумілості [там само, 69], що досягалося єдністю форми та змісту. На цій підставі розробляється поняття про красу слова та стилю, про художні засоби прикрасення мовлення. Взагалі емоційно-естетична "складова" промови повинна була справляти певну морально-етичну дію на слухача: риторика мала спрямувати увагу оратора на діяльність людського розуму, водночас сприяючи розвитку вміння задовольняти естетичні потреби слухача за допомогою красномовства. І в цьому відношенні, вважає І. Іванько, риторика справді може бути визнана спорідненою з естетикою [там само, 71]. Принаймні, вона цілком вписується в естетичний дискурс означеного періоду, а твори ораторського мистецтва відтак

характеризуються наявністю власної сфери реалізації естетичних цінностей – естетосферою.

Значну увагу риторичі приділяв і Феофан Прокопович, з ім'ям якого, можливо, пов'язаний найбільший внесок у розвиток естетичної думки України в цей період [там само, 96] (слід згадати, що, як вказує Кашуба, прихильником думок Прокоповича був і сам Г. Кониський [8, 39]). Ф. Прокопович відкидає традиції тодішньої української схоластичної проповіді та надає останній суспільно-практичного, публіцистичного напрямку, який, з одного боку, він теоретично обґрунтував у своїх творах ("Духовному регламенті", "Богословських уроках" та ін.), а з іншого, практично реалізовував у власних проповідях [22, 99-100]. Риторичу у власному курсі з відповідного предмета автор проголошував царицею мистецтв. Красномовство завдяки майстерності вираження думок та почуттів приносить користь та, що є важливим для істориків естетики, задоволення. На думку Ф. Прокоповича, сама філософія має бути вдячною красномовству, оскільки без нього вона "не змогла б вийти на денне світло та ховалася б у закутках самої думки" [5, 98]. Основну ж функцію красномовства Прокопович визначає як отримання певного знання, збудження душевних почуттів, спрямованої дії на думки слухачів (чи читачів). Тому в риторичі особливе місце займає як характеристика окремих почуттів, так і розробка ораторських засобів для збудження певного почуття. У цьому відношенні риторика Прокоповича, як й інших тогочасних авторів, сприяла майбутньому ствердженню погляду на естетику як на теорію чуттєвого пізнання.

Вітчизняним православним діячам доби бароко (Іоанікію Галятовському, Лазару Барановичу, свт. Димитрію Тупталу та ін.) взагалі судилося зробити значний внесок у розвиток теорії та практики проповідництва. Так, привертає до себе увагу творчий доробок українських красномовців доби бароко, які прагнули дбати про збудження емоцій у слухачів задля досягнення дієвості ідей, що проповідувалися [17, 34-35], адже проповідь мала справляти комплексний вплив як на розум, так і на почуття людини. Досягненню такого впливу слугували відповідні засоби "окрилення" почуттів, наприклад, ті ж ампліфікації, "як один із головних прийомів емоційної і цілеспрямованої аргументації промови" [5, 68]. І, слід зауважити, майстерним промовцем-"казнодіям" вдавалося досягати бажаного ефекту (згадаймо, наприклад, що, за спогадами сучасників, проповідницьке слово Стефана Яворського було здатним змусити слухачів чи сміятися, чи плакати).

Водночас, за зауваженням І. Іваньо, у своїх літературних студіях тогочасні митці могли виявляти "більше турботи про зовнішній стиль, ніж про зміст творів, їм властиве захоплення зовнішньою стороною мистецтва, майстерністю, віртуозністю форми" [6, 8]. Відповідно, з огляду на сказане, цілком зрозуміло стає критика таких проповідницьких традицій з боку істориків гомілетичної думки: прагнучи привернути увагу слухачів, "казнодії" "часто піклувалися не стільки про розкриття істини Христової про наше спасіння, скільки про розвиток самої форми проповіді, про пристосування її до смаків, потреб та рівня розвитку свого слухача" [22, 66]. Зазначимо, що в цілому зміни у співвідношенні сакральньо-дидактичного та художнього начал проповіді у багатомовковій історії православного проповідництва можна порівняти із метаморфозами співвідношення тексту співів та мелодії у процесі розвитку церковного хорового співу.

Процес впливу ідей і практики мистецтва риторичі і, зокрема, проповідництва на подальше становлення української естетичної думки позначився і на розвитку поетичного мистецтва: посібники з риторичі виробили загальні положення і правила, які лягли до основи теорії поезії (як і мистецтва слова у цілому).

Систематичні курси шкільних поетик читалися в академії з 30-х рр. XVII до середини XVIII ст. Збереглося близько двох десятків латинських рукописних конспектів цих поетик (авторами багатьох із них були відомі викладачі академії – Л. Горка, М. Довгалецький, Ф. Прокопович, сам Г. Кониський та ін.). Відповідні лекційні курси склалися на основі творів Аристотеля, Овідія, Горація, а також

західноєвропейських фахівців – Я. Понтана, Ц. Скалігера та інших. Значний вплив на українські праці, створені у Києво-Могилянській академії та інших навчальних закладах в Україні, мало й вчення про барокові художні засоби М. Сарбевського – відомого польського поета та теоретика польського бароко [16, 63], до естетичних ідей якого прилучився, зокрема, Лазар Баранович.

Склалися курси поетики переважно з двох частин: теорії поетики і прикладної частини, де висвітлювалися окремі роди та види поезії. У відомому курсі М. Довгалецького "Сад поетичний" таке протиставлення теорії й практики було синтезоване в один розділ, а як антитеза подавалися основи риторики для потреб поетики. Таким чином Довгалецький збагачував поетичне мистецтво риторичними правилами [8, 24]. У теорії поетики розглядається те коло питань, яке пов'язане власне з філософією мистецтва і є цікавим з точки зору теоретичної естетики – природа та походження поезії, її ставлення до світу, роль вигадки і правди, предмет і мета поезії тощо [там само, 24]. При цьому окремі теоретичні питання естетики розглядалися і в практичній поетиці: принципи поділу поезії на роди і види, характеристика трагічного, комічного та ін.

Взагалі "Сад поетичний" вважається класичним зразком барокової поетики, де риси стилю бароко були викладені найбільш досконало [23, 89].

Для барокового стилю, як відзначають деякі дослідники, характерним було надання особливого статусу авторові, головною метою якого мало бути "створення такої системи засобів сприйняття реальності, чинної в певному вимірі ціннісно-комунікативних відносин, де сприймач текстів має знаходитись у тій самій комунікативній площині, що і їхній автор" [16, 63]. Звідси кмітливість розуму ("консептизм") виступає як провідна риса барокового мистецтва. Цій якості приділяв увагу і вже згадуваний М. Довгалецький, трактуючи кмітливість як основу поетичного вимислу і творчості взагалі [14, 65-66]. Відповідно і мета поетик полягала в тому, щоб надати поетові посібник для навчання мистецтва складання віршів. Знання правил мало б сприяти розвитку таланту, яким володіє учень – потенційний поет. Авторами поетик визначалися й цілі поезії як такої – повчальна, розважальна та спонукальна, а також і її предмет ("матерія") – зображення людей (предметів), вчинків та наслідування творів майстрів поетичного мистецтва.

Говорячи про барокову специфіку киево-могилянських поетик, слід звернути увагу і на яскраво виражену тенденцію використання алегорій, емблематики та символіки, яким відводилося чимало сторінок або й окремі розділи, де теоретичні твердження ілюструвалися прикладами. Найбільша ж увага в поетиках приділялася емблематиці: ця традиція виявилася в Україні стійкою і давала себе знати і в Г. Сковороди. М. Довгалецький давав емблемам таке визначення: "Емблема – це фігурне зображення, яке одним своїм виглядом ясно передає характер і життя речі, яка мислить, грунтується на природних властивостях інших речей, які мислять. ...Емблема складається з трьох частин: перша – це зображення, або малюнок, друга – напис, або заголовок, і третя – підпис, що пояснює весь предмет. У кожній такій емблемі повинні бути: протасис, в якому закладається подібність, і аподосис, що містить у собі предмет, що уподібнюється" [там само, 66]. Такий посилений інтерес мистецтва бароко до емблематики витікав із властивого їй прагнення до наочності – наочності як візуальної, так і тієї, що передбачалася для внутрішнього, духовного зору й полягала в наочному вираженні певних ідей, абстрактних понять, явищ тощо. На думку українського літературознавця Д. Наливайко, характерна для бароко "алегоризуюча свідомість" всюди шукала приховані співвідношення і відповідності, особливо ж між сферою абстрактного і сферою наочно-предметного [там само]. Значення емблематики полягало насамперед у тому, що вона сприяла виробленню нової, "спільної з тогочасною європейською, ... поетики, яка заснувалася на визнанні першості образотворчого мистецтва й прагнула до словесного закріплення певних понять, уявлень, символічних значень тощо в пластично зримих образах", – зауважує Д. Наливайко [там само].

Зазначимо, що жанр емблеми у XVII-XVIII ст. набуває значної популярності: в

Україні були видані два емблематичні збірники, до цього жанру зверталися різні культурні діячі того часу. Зокрема, і Ф. Прокопович, про вплив творчості якого на погляди Г. Кониського вже зазначалося вище. Цікаво, що власна поетика Прокоповича стала найбільш популярною серед інших київських поетик. Оскільки автор добре усвідомлював зв'язок філософії і поезії, в його поетиці увага приділялася і власне філософії поезії: Ф. Прокопович намагався філософськи осягнути сутність поетичного мистецтва [5, 99]. Призначення поезії він вбачав у тому, щоб приносити користь і насолоду: "поет візьме для розробки те, що може бути корисним у людському житті, і буде старатись у такий спосіб вести виклад, щоб принести читачеві насолоду" [1, 180]. Саму ж поезію Прокопович розглядає насамперед як твір, створений за правилами. У трактаті "Про поетичне мистецтво" він радить слухачам не покладатися на здібності, а практикуватися, строго регламентуючи правила виконання стилістичних вправ. Характерно, що естетична насолода, на його думку, досягається різноманітністю, тобто винахідливістю і несподіваністю в розробці якоїсь теми. Ця теза "Поетики" була побудована на властивому для мистецтва бароко принципі варіативності [там само, 181].

Ф. Прокопович, хоча й сам остаточно не звільнився від характерного для бароко декоративного стилю мислення, виступав гострим критиком надмірностей барокового мистецтва та поетів, твори яких він зараховував до зразків "високопарного і надутого виду красномовства" [13, 218]. З позиції мистецтва, яке відповідає трьом вимогам: повчати, хвилювати і розважати, Прокопович критикує і тих поетів, які обмежують свої завдання лише розважальними функціями [1, 180]. Взагалі існує думка, що естетична теорія цього представника киево-могилянських наукових пошуків є перехідною від бароко до класицизму (втім, тяжіє вона таки до традицій українського бароко) [там само, 179-180]. Водночас, повертаючись до аналізу естетичного контенту церковно-ораторської концепції Феофана Прокоповича, не можна не відзначити, що саме він стає красномовцем, з якого розпочинається новий період в історії вітчизняного проповідництва – період звільнення від західноєвропейських неосхоластичних впливів [див. 22, 97-103]. Дана тенденція була притаманна для всієї площини філософсько-естетичних узагальнень Ф. Прокоповича, зрештою, сприяючи відходу від найхарактерніших ознак барокових мистецьких практик.

Як згадувалося вище, теорія поетичного мистецтва киево-могилянських професорів була тісно пов'язана із відповідними художньо-практичними розробками, особливе місце серед яких займали драматичні твори. Як відомо, культура українського бароко виразно позначилася і на драматичній творчості професорів Києво-Могилянської академії. Характеристиці драматичної літератури у поетиках відводилося особливе місце. Як зазначає І. Іваньо, для історії естетики висловлювання про драматичне мистецтво є цікавим тому, що воно тим або іншим чином пов'язане з естетичними категоріями трагічного, комічного, піднесеного.

Зокрема, трагедія як поетичний твір, згідно з поетикою 1687 р., мала характеризуватися: 1) наявністю складних перипетій, пов'язаних із втратою цільності; 2) діючі особи мали бути видатними і шляхетними; 3) слова мають бути значними, а мова має створювати атмосферу страху; 4) афекти повинні бути сильнішими, ніж у грецькій трагедії [5, 80]. М. Довгалевський завершенням фабули трагедії вважав катарсис, характеризуючи його як "повернення до щасливого чи нещасливого кінця".

Комедія ж, на думку цього дослідника, являла собою веселий твір, в якому має місце "наслідування низьких чи звичних дій, але не без дотепу та жартів" [там само, 81]. Супроводжувати сприйняття комедії має сміх. Мета комедійного твору – за допомогою гумору та дотепності виправляти порочні риси. Втім, твори, які професори називали комедіями чи трагедокомедіями, не належали до комічного жанру у сучасному нам його розумінні. І в практиці шкільної драматургії комічне, звичайно, пов'язувалося із зображенням тих персонажів та подій, які стали об'єктами інтермедій. Саме інтермедії мали розважати глядачів в антрактах драм,

з сюжетами яких вони могли бути не пов'язані. На думку деяких дослідників, сміливим поєднанням драми й інтермедії підкреслювався барочний характер творів. У М. Довгалевського інтермедії є органічною частиною драми: вони "своєрідно пов'язані з основною дією п'єси і немовби дають ще один ракурс погляду на неї чи коментар до неї" [8, 24]. У драмі "Комічне дійство" були сміливо пов'язані навіть два тексти: сама драма написана книжною українською мовою, а інтермедія – розмовною. У самій драмі також спостерігаються типові риси українського бароко (концептизм, захоплення формою та ін.), що відображало філософсько-естетичну культуру епохи.

Ініціатива реформаторських традицій в драматургії в означений період належала Ф. Прокоповичу та його послідовникам (Л. Горці та ін.). Так, у той час, як шкільна поетика не рекомендувала драматургам розвивати в п'єсах психологічні мотиви, Прокопович теоретично обґрунтував потребу розкриття психології драматичного героя та реалізував свої твердження в драмі "Володимир" [3, 306]. Настанови Прокоповича наслідує і Л. Горка (п'єса "Іосиф патріарха") [там само, 306-307]. Це свідчило про наявність нових тенденцій у розвитку драми на терені українських земель у цей час.

Риторика і поетика зіграли важливу роль у підготовці естетичної теорії мистецтва, адже саме в них ми вперше у вітчизняних писемних пам'ятках знаходимо зразки художньої техніки, уроки опису та аналіз предметів і явищ, що стають елементами художньої образності. Все це являло собою важливий внесок у розвиток естетичної думки, в т. ч. у формах риторики. Саме за таких умов відбувалося й становлення поглядів Георгія Кониського відносно мистецтва красномовства, які несли подібну естетичну забарвленість.

Г. Кониський навчався у Києво-Могилянській академії у часи її найвищого розквіту [8, 37], коли роль закладу у розробленні й розвитку різних галузей знання і, зокрема, риторики була особливо значною. Майбутній мислитель мав чудову нагоду ознайомитися із різними творами та думками, присвяченими питанням ораторства, а згодом і сам стає одним із найвідоміших проповідників своєї епохи [22, 110]. В академії, де було створено чимало курсів риторики, що їх читали багато найвідоміших професорів, викладався і його власний курс [5, 66].

Риторика Г. Кониського відносилася до числа "вільних мистецтв", тобто тих, котрі в його інтерпретації, є гідними вільної людини або які не стосуються твору, стражданого тілом, – на відміну від "механічних" або "рабських" мистецтв (землеробства, ремесел тощо), які знатній людині не личили та відносилися до творів, вистражданих тілом [10, 207-208].

Оцінюючи авторські проповіді Г. Кониського, О.С. Пушкін, який свого часу пише схвальну рецензію у зв'язку з виходом у світ творів мислителя, зазначає, що вони "прості і навіть дещо грубуваті, як повчання первісних старців, але є захоплюючою їхня відвертість" [18, 85-86]. Простий та зрозумілий виклад мав на меті справити відповідний вплив на слухача, на його розум та почуттєве сприйняття, що, звісно, робило проповідь ефективною.

Чимало промов Г. Кониського мали яскраву суспільно-політичну спрямованість (це було характерним і для творчості Ф. Прокоповича). Очевидно, саме в урочистих ("політичних") промовах ієрарха, на літературну гідність яких вказує О. С. Пушкін [Див. 18, 86], ще зберігалися певні впливи постбарокового риторичного "дотепу", однак естетосфера його дидактичного слова свідчить про все більший вихід проповідництва за межі канону "зложення казань" XVII ст.

Курс поетики, створений Г. Кониським, є найбільш пізнім з-поміж інших курсів з означеної проблематики і належать до 1746 – 1747 рр. Як зазначають дослідники творчого спадку мислителя, цей твір зберігся у кількох записах, один з яких зберігається у відділі рукописів Центральної наукової бібліотеки імені В. І. Вернадського НАН України у Києві. Латинська назва курсу має доволі характерне барокове забарвлення: "Правила поетичного мистецтва, почерпнуті з авторів, що вивчають мистецтво поезії, коротко, з найважливішими спостереженнями, зібрані і на

користь студентської молоді викладені й витлумачені у рідній академії ... 1746 року" [8, 39]. У цьому курсі Г. Кониський багато в чому наслідує основні положення курсу поезики Ф. Прокоповича. Він дотримується традиційного поділу курсу на три книги: 1) поняття, що стосуються віршування; 2) види поезії; 3) початки риторики. М. Кашуба слушно звертає увагу на факт наявності в першій книзі курсу цікавого розділу про український вірш, про що майже не було згадки у попередніх поезиках київських професорів [там само, 39]. Лише в поезиці М. Довгалевського ми знаходимо роздуми про слов'янські вірші, але там в основному йдеться про вірш польський. Для ілюстрації викладених правил Кониський сам складає вірші українською мовою, хоча в основному використовує в таких випадках поезії Ф. Прокоповича чи М. Ломоносова.

Як вказують дослідники, робота Г. Кониського над вдосконаленням теорії та практики віршування мала важливе значення для розвитку теорії поезики в Україні та в Білорусі [там само, 39]. На той час в Росії вже була розроблена система силабо-тонічного віршування В. Тредьяковським ("Новый и краткий способ к сложению российских стихов", 1735) та М. Ломоносовим ("Письмо о правилах российского стихотворства", 1739). Київські поезики 1740-х рр. виявляли неабиякий інтерес до досвіду російського віршування. І. Іванько зазначає, що Г. Кониський у курсі поезики згадує про російське силабо-тонічне віршування та про поетичні оди М. Ломоносова [5, 89], зокрема оду, написану 1745 р. на честь вінчання спадкоємця престолу. Під впливом поезики Ломоносова Кониський прагне застосовувати деякі нововведення в галузі українського віршування. Характерно, що згодом, уже як ректор Київської академії, 1752 року у складеній для викладачів інструкції Кониський офіційно рекомендував читати вірші Ломоносова і Прокоповича. Що ж до впливу поглядів останнього на естетичні аспекти світогляду Кониського, то покажемо є такий факт: пізніше як підручник поезики для заснованого ним Могильовського училища Георгій Кониський (вже в архієрейському сані) публікує твір Ф. Прокоповича "Про мистецтво поетичне" [8, 58].

Зауважимо, що власні поезії Г. Кониського також являють собою цікавий об'єкт для дослідження з боку історика естетики чи мистецтвознавства. Щоправда, наприклад, О. Пушкін оцінював вірші мислителя дещо стримано: "В художественном отношении они имеют мало достоинства, хотя в них и виден дух мыслящий" [18, 89].

Взаємозв'язок, який існував у киево-могилянській творчій традиції між сферами власне поетичного та драматичного мистецтва, був характерним і для творчості Г. Кониського: мова йде про його відому п'єсу, що увійшла в історію української літератури як зразок драми-мораліте.

По закінченні курсу поезики слухачі влаштовували традиційне академічне свято, на якому, зокрема, увазі присутніх пропонувалася театральна вистава (як відомо, такі свята і започаткували український театр). П'єсу для свята писав професор поезики, а його слухачі розігрували ролі. На завершення курсу поезики Г. Кониський також пише повчальну драму (драму-мораліте), яка дістала назву "Воскресеніє мертвых" (1746-1747 рр.). Згідно з традиціями академії, п'єса повинна була роз'яснювати Святе Письмо або ілюструвати життя святих і праведників. Драма Кониського мала за мету довести істинність воскресіння мертвих, та автор "виходить за рамки чисто академічного повчання" [8, 40]: його проповідницький заклик до праведного життя йде пліч-о-пліч із викриттям наявного зла у суспільстві. В основу ж твору було покладено відому євангельську притчу про багатія та злидаря Лазаря. Оригінальність "Воскресенія мертвых" полягала в тому, що драматург дав героям не біблійні чи українські імена, а іноземні: чесний простий трудівник має ім'я Гіпомен (з грецької "той, що терпить"), а багатій названий Діоктитом ("гнобителем"). Цей особливий прийом дав змогу Кониському "з більшою мірою узагальнення, правдивіше відтворити несправедливість, яка панує на землі" [20, 156]. Показово, що вже на початку драми автор висловлює свій погляд щодо функцій драматичного мистецтва, комедії (які ототожнювалися із

функціями поезії взагалі) [5, 81]: "А коміков свойственна должность сицевая, Еже учит, в обществе нравы представляя" [21, 337]. Викриття та жорстка критика злих навиків та порочних вчинків були в цілому характерними для творчості Кониського (його поезій, промов, проповідей та ін.). Відповідно і у своїй драмі мислитель критикує існуючі порядки, виступає захисником ображених і пригноблених, підкреслюючи роль мистецтва у пропаганді ідей християнської моралі та суспільної справедливості.

У драмі Кониського діють алегоричні персонажі (типове явище для барокової драматичної традиції), в ній введено канти, які коментують те, що відбувається на сцені: такі спеціально написані канти, які входили до музичного репертуару шкільного театру, мали концентрувати смисл п'єси [19, 113-114]. Реалістично-сатиричні способи, які використовує Кониський, ще виразніше виступають у світлі доданих до кожного акту драми інтермедій (іх усього п'ять); на думку С. Єфремова, ці інтермедії "своїм паралелізмом як саму ідею підкреслюють, так і зразкову того часу форму цієї трагедокомедії" [4, 179].

Існує думка, що "дидактична спрямованість п'єси відповідала традиціям барокової літератури й водночас не суперечила класицистичним і просвітительським тенденціям, що ставали в українській культурі все помітнішими" [3, 315]. Так, уже імена персонажів драми – Гіпомен і Діоктит – являють собою властиві класицистичній поезії імена-характеристики [там само, 313]. Таким чином, ми знову помічаємо ознаки нових тенденцій XVIII ст. у творчості Г. Кониського, що, можливо, дає нам підставу віднести його, як, наприклад, того ж Ф. Прокоповича, до числа мислителів та митців перехідного періоду від бароко до класицизму у розвитку вітчизняної культури та естетичних ідей зокрема.

Здійснений аналіз особливостей розвитку естетичної думки у Києво-Могилянській академії, а також власне естетичних аспектів світогляду Г. Кониського дозволяє нам зробити такі висновки цього дослідження. За доби бароко естетика як самостійна наука в Україні не існувала і не була виділена в якусь окрему галузь філософського знання, незважаючи навіть на характерний для киево-могилянської традиції високий рівень розробки різних філософських проблем. Утім, на думку українських дослідників, це не дає підстав стверджувати про повну відсутність естетичних розробок у професорів академії XVII-XVIII ст. (хоча існують й інші погляди на цю проблему). Становлення естетичної думки у теоретичних студіях діячів академії, до числа яких належав і Г. Кониський, відбувалося за рахунок розробки проблем риторики, поезики, художньої практики тощо. У цьому відношенні курси з риторики та поезики, прочитані професорами академії, являють собою цінне джерело для дослідника вітчизняної естетичної думки.

Звісно, естетичні ідеї знаходили своє відображення і в практичній реалізації тих теоретичних принципів, які обґрунтовувалися у вказаних курсах (мається на увазі створення шкільної драми, поезії, зразків ораторського мистецтва). Вплив на подібний розвиток естетичної думки справляли традиції епохи бароко, а також певні нові тенденції, що з'являються у XVIII ст. Усе це було властивим і для естетичного дискурсу в дослідженнях та творчій спадщині Г. Кониського.

Естетичні уявлення в світогляді Кониського формувалися під впливом різних факторів, зокрема тих філософських традицій, які активно розвивалися в академії його попередниками. Це стає доволі відчутним при ознайомленні з курсами риторики й поезики, створених професором, в яких, наприклад, знайшли відображення ідеї Ф. Прокоповича та ін. Як й інші київські теоретики 1740-х рр., Кониський звертається і до російських поетичних розробок, що також визначало спрямованість його естетичних пошуків. Нарешті, не можна обійти увагою тісно пов'язаний з теорією і практикою поезики досвід Кониського як драматурга: його славнозвісна трагікомедія "Воскресеніє мертвых" разом з драматичними творами інших професорів киево-могилянського науково-культурного осередку мали неабияке значення і для розвитку естетичної думки України в цей час.

На світогляді Г. Кониського (зокрема на естетичних його аспектах) відчутно

позначилися й культурні впливи епохи бароко. У той саме час при ознайомленні з його творчістю дослідник помічає й використання певних нововведень, у цілому характерних для XVIII сторіччя. Це дає змогу віднести мислителя до числа культурних діячів перехідного періоду від бароко до класицизму, що позначилося, зокрема, і на специфіці його естетичних уявлень.

Розробки Г. Кониського, як й інших викладачів академії, мали важливе значення для створення певного підґрунтя (фактично плацдарму) для розвитку теорії мистецтва та риторики, і саме тому ми можемо розглядати і його творчий доробок як важливий внесок у процес становлення української філософії мистецьких та риторичних практик.

Слушним видається відоме твердження деяких дослідників (С. Аверінцев, І. Іваньо та ін.) про те, що відсутність естетики як науки супроводжується своєрідною компенсацією – естетичною забарвленістю усіх інших форм осмислення буття [5, 105]. Ця думка значною мірою характеризує (і навіть пояснює) означену специфіку естетичного дискурсу культурних діячів України XVII-XVIII ст. Існування ж згаданої естетичної забарвленості світоглядних ідей у свою чергу створювало передумови для майбутнього регулярного й послідовного розвитку естетики як окремої галузі теоретичних філософських знань.

На закінчення слід зазначити, що вивчення особливостей естетичних уявлень українських діячів науки й культури XVII-XVIII ст. є питанням доволі актуальним і вимагає подальших ґрунтовних досліджень з боку істориків естетики, тим більше, що головні проблеми (наприклад, можливість існування у цей час естетичного досвіду, естетичного судження та естетичної теорії в українській культурі) і в наш час залишаються тією або іншою мірою дискусивними.

1. Автухович Т. Є. Київський період творчості Феофана Прокоповича і барокко / Т. Є. Автухович // Українське літературне барокко. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 178-192.

2. Бондаревська І. А. Парадоксальність естетичного в українській культурі XVII-XVIII століть / І. А. Бондаревська. – К.: Парапан, 2005. – 308 с.

3. Грицай М. С. Давня українська література: Підручник / Грицай М. С., Микитась В. Л., Шолом Ф. Я. – К.: Вища школа, 1989. – 414 с.

4. Єфремов С. О. Історія українського письменства / С. О. Єфремов. – К.: Феміна, 1995. – 688 с.

5. Іваньо І. В. Очерк развития эстетической мысли Украины / И. В. Иваньо. – М.: Искусство, 1981. – 423 с.

6. Іваньо І. В. Про українське літературне барокко / І. В. Іваньо // Українське літературне барокко. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 3-18.

7. Історія філософії України: Хрестоматія: Навч. посіб. – К.: Либідь, 1993. – 560 с.

8. Кашуба М. В. Георгій Кониський / М. В. Кашуба. – К., 1999. – 228 с.

9. Кашуба М. В. Георгій Кониський і його "Філософський курс" / М. В. Кашуба // Кониський Г. Філософські твори: У 2 т. – К.: Наукова думка, 1990–. – Т. 1. – 1990. – С. 5-42.

10. Кониський Г. Філософські твори: У 2 т. / Г. Кониський. – К.: Наукова думка, 1990–. – Т. 1. – 496 с.

11. Кониський Г. Філософські твори: У 2 т. / Г. Кониський. – К.: Наукова думка, 1990–. – Т. 2. – 576 с.

12. Кучерюк Д. Ю. Віхи і архетипи естетичних вчень в Україні / Д. Ю. Кучерюк // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. Випуск 8. Серія : філософські науки : Збірник. – Чернігів, 2001. – № 8. – С. 77-78.

13. Макаров А. М. Світло українського бароко / А. М. Макаров. – К.: Мистецтво, 1994. – 288 с.

14. Наливайко Д. С. Українське літературне барокко в європейському контексті / Д. С. Наливайко // Українське літературне барокко. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 46-75.

15. Огородник І. В. Історія філософської думки в Україні : Курс лекцій : Навч. посіб. / Огородник І. В., Огородник В. В. – К.: Вища школа, 1999. – 543 с.

16. Ольховик М. В. Барокко як універсальна метамова української культури / М. В. Ольховик // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. Випуск 14. Серія: філософські науки: Збірник. – Чернігів, 2002. – № 14. – С. 62-65.

17. Охріменко П. П. Розвиток і взаємозв'язки східнослов'янського барокко / П. П. Охріменко, О. Г. Охріменко // Українське літературне барокко. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 19-45.

18. Пушкин А. С. Собрание сочинений: в 10 т. / А. С. Пушкин. – М.: Художественная

література, 1974 .– Т. 6: Критика и публицистика. – 1976. – 508 с.

19. Софронова Л. О. Київський шкільний театр і проблеми українського барокко / Л. О. Софронова // Українське літературне барокко. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 109-130.

20. Суліма М. Кониський Григорій / М. Суліма // Українська література у портретах і довідках: Давня література – література XIX ст.: Довідник. – К.: Либідь, 2000. – С.156.

21. Українська література XVIII ст. – К.: Наукова думка, 1983. – 696 с.

22. Учебный курс по истории проповедничества Русской Православной Церкви. – Загорск, 1990. – 215 с.

23. Шевчук М. Довгалевський Митрофан / М. Шевчук // Українська література у портретах і довідках: Давня література – література XIX ст. : Довідник. – К.: Либідь, 2000. – С. 89.

Автор обращается к историко-эстетическим реконструкциям на основе изучения творческого наследия Г. Конисского, учитывая его соотносимость с традициями эстетической мысли эпохи украинского барокко.

The author makes an attempt of historical-aesthetic reconstructions, based upon the analysis of G. Konisskiy's works, taking into consideration their connection with the aesthetical thought of Ukrainian Baroque.

ІВАН ПЕТРОВИЧ БІЛОКОНСЬКИЙ: БІОГРАФІЯ (1855-1931 РР.)

Стаття присвячена життю та діяльності відомого земського діяча, учасника народницького руху, публіциста, науковця і письменника Івана Петровича Білоконського.

Ключові слова: письменник, публіцист, земський діяч.

Іван Петрович Білоконський народився 25 травня 1855 року в Чернігові. Його батько працював головним лікарем Новозибківської земської лікарні Чернігівської губернії (зараз Брянська область). Прізвище Білоконський походить від найстаршого представника родини – українського козака із с. Черниш Чернігівської губернії на прізвисько Білий кінь. А коли Україна відійшла під “високу руку” московського царя, до попередньої назви було додано закінчення “ський” [14, с. 15-16]. Іван мав сестру і старшого брата. Першим навчальним закладом для нього стало Новозибківське повітове училище, в останніх класах якого учителем історії та географії працював Е. Чарторийський, котрий справив на учня неабияке враження. Під його впливом, як згадував сам Білоконський, він став “крайнім нігілістом”. Після закінчення повітового училища хлопець прибув у м. Городню Чернігівської губернії, де готувався вступити до третього класу Чернігівської гімназії. Серед гімназистів особливою популярністю користувався вчитель літератури Микола Андрійович Вербицький. Постійне спілкування з ним зіграло важливу роль у становленні майбутнього літератора та громадського діяча [2, с. 66].

У цей час І. Білоконський зав’язує дружні стосунки з чернігівськими діячами громадсько-визвольного руху. Одним із перших таких знайомих був Ілля Людвигович Шраг, відома революційна та громадсько-політична постать. І. Білоконський брав участь у літературних вечорах, які здебільшого супроводжувалися бесідами про соціально-політичну ситуацію в країні. Згодом до гімназистів почали доходити чутки про діяльність так званих “пропагандистів”, які ставили за мету “ходити в народ”, навчати його грамоти, вивчати українську мову та культуру. Серед учнівської молоді тоді поширювалася ідея – хто любить народ, той повинен обов’язково “іти в народ для пропаганди.” Ця ідея стала вирішальною у долі Івана Петровича. Для її здійснення він вступив у “комуни” Д. Лизогуба [2, с. 73]. Про знатний і багатий рід Лизогубів він знав ще з дитинства, бо, їдучи з Чернігова в Новозибків, обов’язково відвідував свою бабусю у Седневі, яка проживала поряд з помістям Лизогубів. У седнівській садибі, яка дісталася у спадок середньому з трьох братів, Дмитру Андрійовичу, і була влаштована так звана “комуна”. (“Комуна” – так І. Білоконський називав домашні уроки В. Штильке для молодого Лизогуба, під час яких учитель закликав до повалення самодержавства шляхом селянської революції). Очоловав її товариш Д. Лизогуба – Василь Костянтинівич Штильке [2, с. 74]. Для молодого Білоконського “комуна” стала школою народника-пропагандиста. Він багато часу проводив за книгою і в постійних суперечках з товаришами, вважав себе послідовником Писарева, а найулюбленішим його твором був роман Чернишевського “Что делать?” Молоді народники-пропагандисти мали ходити в народ, як

© Панченко Валентин Іванович – старший викладач кафедри українознавства, політології і соціології ЧНПУ імені Т.Г. Шевченка.

правило, в сусідні села, де під час сезонних робіт виступали перед селянами, що працювали в полі. “Комуна” справила на Івана Петровича великий вплив як на гімназиста і майбутнього громадсько-політичного діяча, але участь у сєднівській “комуні” закінчилася для нього швидко і несподівано. Про зміст домашніх уроків дізнався батько, приїхав і негайно забрав сина додому. Перебування в “глухій провінції” Новозибкові дуже відрізнялося від активного життя в “комуні” Д. Лизогуба. І батьки Івана вирішили відправити його в Росію до старшого брата, який працював у той час товаришем прокурора в Казані [2, с. 80]. Вони плекали надію, що під впливом брата Іван поступить до Казанського університету. Але народницькі погляди молодшого йшли врозріз з поглядами товариша прокурора і за його пропозицією він покинув Казань. Не заїжджаючи до батьків, Іван поїхав до Києва, що став на тривалий час у його житті джерелом духовності і нових знайомств.

Тут він вступив до університету, навчання в якому ще більше наблизило І. Білоконського до громадсько-політичного руху народників-пропагандистів. У Києві в той час, окрім українофілів, які представляли собою культурний та освічений прошарок суспільства, що став постійним збудником народного руху, були представники найрізноманітніших революційних течій. Серед активно діючої молоді виділялися дві групи: “чистих” пропагандистів, які вірили в значення книги і слова, та бунтарів, котрі ставили за мету підбурення народних мас до силових дій.

Молодий студент І. Білоконський, опинившись у вирі бурхливого політичного життя, вступив до групи “жовтий інтернаціонал”, очолюваної дружиною київського лікаря А. Волненштейна Людмилою Волненштейн [2, с. 85]. Група збиралася на квартирі у відомого вченого Ф. Волкова, який особливо не переймався проблемами революційної діяльності, але незабаром така необачність стала причиною його еміграції за кордон.

Першим своїм серйозним “виходом у народ” І. Білоконський вважав хутір Робінзон Борзнянського повіту Чернігівської губернії. Поселився тоді Іван Петрович з доброї ласки господарів у сім’ї видатних українських діячів і одного з перших земських статистиків О. Русова і С. Русової [2, с. 86]. Попри велике бажання юнака злитися з народом, непристосованість до селянського життя привела його до висновку, що землеробство – це важкий фізичний труд, і він за порадою господаря покинув хутір. У 1873 році Іван Петрович переїхав у с. Ольшаницю Васильківського повіту Київської губернії, де після успішного складання іспиту при другій Київській гімназії, отримав посаду народного вчителя [2, с. 88]. Після того, як Іван Петрович попрацював у Ольшаниці, інспектор народних училищ запропонував йому перейти до заводської школи цукрозаводчика П. Смиренка. На початку 1875-76 н.р. учитель І. Білоконський уже працював у Городищенському училищі. На цей час припадають його перші спроби публіциста. У 1875 р. Іван Петрович опублікував свою першу статтю “Боротьба за існування у сфері народної освіти” в “Київському телеграфі”. Цього ж року з’явилося і його перше оповідання “Оля”, надруковане за фінансової допомоги одного з господарів заводу Яхненка [2, с. 95]. Працюючи в школі, молодий учитель познайомився з сином П. Смиренка Левком, який був із ним не тільки одного віку, але й близьких політичних поглядів. Після кризи, яка спіткала господарів заводу, школу закрили, а Іван Петрович змушений був знову переїхати до Києва, де став слухати лекції в університеті та брати участь у студентському політичному житті. Зустрівшись з Левком Смиренком, він на його пропозицію поселився у сім’ї Дебагорій-Мокрієвичів і потоваришував з їхніми синами Володимиром та Іваном. У 1872 р. Левко перевівся до Новоросійського університету (м. Одеса), а Іван Петрович поринув у громадську діяльність. У той час громадсько-політичні кола, до яких за своїми поглядами належав І. Білоконський, вирішували питання про необхідність об’єднання ліберальних і радикальних революційних груп. Серед студентської молоді утворили конституційний гурток, який очолив кандидат математичних наук І. Ювеналієв. Студента І. Білоконського було обрано депутатом для поїздки в Санкт-Петербург на переговори зі столичними конституціоналістами. У Санкт-Петербурзі за допомогою свого знайомого В. Лесевича

він зустрівся з потрібними людьми і в цілому отримав згоду на об'єднання і спільні дії. Але цей задум був перерваний студентськими виступами навесні 1878 р. [2, с. 103]. Розпочалися арешти, суди і заслання на північ Росії та в Сибір. Іван Петрович, ховаючись від переслідування, прийняв рішення їхати до Левка Симиренка в Одесу, але потім зрозумів, що краще пережити цей неспокійний час у селі, і влаштувався вчителем у с. Чернятині Подільської губернії. Працюючи у школі, він не полишав своєї мрії народника – підняти селян на боротьбу з самодержавством. Та з часом, упевнившись в тому, що жандарми притихли, а втілити в життя народницькі задуми одноосібно не вдасться, він прибув до Одеси [2, с. 108].

Зустрівшись з Левком Симиренком, він домовився про спільну діяльність і найняв кімнату в будинку, де розміщувалася редакція “Одеського вісника.” Редактор цієї газети П. Зелений, видатний одеський земський діяч, включив Івана Петровича до складу співробітників редакції. Незабаром в “Одеському віснику” з'явилися перші його статті – “К вопросу о крестьянских переселениях”, “О положении рабочих на сахарных заводах в Юго-Западном крае”, “Рассказ из народной жизни”, “Мысли по случаю смерти И. Кушевского” [14, с. 3]. В Одесі Білоконський познайомився з А. Желябовим, С. Виноградським, П. Семенютою, родинами П. Вейнберг і С.Рубінштейн. Він став слухачем Новоросійського університету, де із задоволенням відвідував лекції професора А. Поснікова, видатного економіста, який пізніше стане одним з редакторів “Русских Ведомостей.” У кінці 70-х рр. XIX ст. уряд знову розпочав репресії проти народників-пропагандистів, відбулися перші смертні кари провідних організаторів народного руху, серед яких були й близькі знайомі Івана Петровича [2, с. 110].

Складні політичні умови, неможливість публікуватися, а значить, і заробляти собі на життя, значно погіршили матеріальне становище молодого публіциста. У цей час у нього виникла ідея поїхати за кордон. Своім бажанням він поділився з редактором. Невдовзі при участі П. Зеленого йому вдалося виїхати до Німеччини. Алешинський предводитель дворянства пан Неустроєв шукав особу, яка могла б привезти із-за кордону його дітей. По рекомендації П. Зеленого це завдання і було доручено І. Білоконському. Останньому надавалося право скільки завгодно перебувати за кордоном, а в крайньому випадку відправити дітей самих прямим поїздом з Мюнхена або Відня до російського кордону. Отримавши закордонний паспорт і дозвіл жандармерії, Іван Петрович виїхав до Європи. Наглядаючи за панськими дітьми, він мав змогу спостерігати за життям за кордоном, відвідувати музеї, народні вечори, театри і мітинги великих європейських центрів. На його велике задоволення діти виявили бажання ще певний час пожити у Відні. Саме там Іван Петрович отримав першу звістку про те, що його розшукує поліція, а ще через декілька днів – повідомлення з більш тривожним змістом і порадою не повертатися в Росію. Спочатку він хотів довести дітей до кордону, а самому залишитися в Європі, але, як згадував І. Білоконський, любов до батьківщини, потяг до політичної діяльності не дозволяли йому так вчинити [2, с. 116].

Як і життєвий шлях кожної людини, так і біографію І.П. Білоконського можна розділити на декілька етапів: за віком, за громадсько-політичною чи професійною діяльністю та за місцем перебування чи проживання. Для Івана Петровича визначальними в цьому відношенні стали арешт і заслання до Сибіру.

Уночі з 17 на 18 серпня 1879 р. у віці 24 роки після повернення із-за кордону він був заарештований у м. Новозибкові Чернігівської губернії у батьківській оселі [2, с. 13]. З Новозибкова у супроводі жандармів Івана Петровича доправили до чернігівської в'язниці, де його життя продовжувалося від допиту до допиту і де йому довелося провести більше восьми місяців. Потім І. Білоконського перевели до курської в'язниці, через декілька днів до орловської, а потім – Мценськ, де несподівано для себе він зустрівся з Левком Симиренком [2, с. 133]. Серед знайомих політичних в'язнів у Мценську був також І. Дебагорій-Мокрієвич. Від своїх друзів Іван Петрович дізнався, що за останній час партія “Земля і Воля” перетворилася в партію “Народна воля”, основою діяльності якої була політична боротьба задля досягнення

соціалістичних ідеалів. Видатними членами цієї партії були добрі знайомі та однодумці І. Білоконського: А. Желябов, М. Морозов, Л. Тихомиров, В. Фігнер, М. Фроленко, С. Іванова, А. Михайлова та ін. Незадоволені програмою “Народної волі”, вони відокремилися в групу “Чорний переділ” з народницькою програмою, але без застосування терору. Провідними діячами цієї групи були Г. Плеханов, В. Засулич, Л. Дейч, Я. Стефанович, П. Аксельрод. Тут він дізнався про те, що 7 серпня 1879 р. Дмитро Лизогуб, а разом з ним і його однодумці – С. Чубаров і Давиденко, звинувачені у справі “28-и терористів”, були страчені в Одесі [10, с. 3]. 17 липня 1880 р., після двох місяців перебування у мценській в’язниці, І. Білоконського разом з Л. Симиренком відправили на заслання в Сибір. Потягом через Москву у Нижній Новгород, де на пристані їх перевели з вагонів на баржі, далі вся партія приблизно із 600 арештантів рухалася водним шляхом [4, с. 83].

Серед політичних в’язнів була і майбутня дружина Івана Петровича Валерія Миколаївна Левандовська, а також Володимир Галактіонович Короленко [2, с. 170]. Баржею прибули до Пермі, потім потягом до Єкатеринбурга, звідки партія вирушила в Сибір по Єкатеринбурзько-Тюменському тракту. Як згадує у своїх споминах Іван Петрович, з Тюмені їх шлях пролягав по сибірських річках до Томська, куди прибули 9 серпня і де провели 5 днів у місцевій пересильній в’язниці, після чого вирушили до Красноярська [4, с. 99-190].

Як з’ясувалося, за збігом обставин в Красноярську звільнили від подальшого заслання не тільки Івана Петровича, а також і Валерію Левандовську та Левка Симиренка. У перший день їх перебування в єдиному на той час готелі Красноярська І. Білоконський зустрівся зі своїми знайомими, які прибули туди на декілька місяців раніше їхньої партії. Серед них були С. Южаков – заступник редактора “Одеського вісника”, С. Герцо-Виноградський – відомий одеський публіцист, В. Лесевич – філософ і співробітник “Отечественных записок” та інші. Окрім них, були також сестра і мати В. Короленка. Вони приїхали добровільно до відправленого на заслання їхнього чоловіка і зятя – М. Лошкарьова. Всього в Красноярську налічувалося близько 45 політичних засланців, які жили своїм відокремленим, особним життям [2, с. 212-215].

Матеріальна складова життя Івана Петровича характеризувалася примітивною квартирною і найпростішими їжею та одягом, до яких він був невибагливим. Громадські ж справи були на першому місці: надання необхідної допомоги утікачам, постійне листування, пов’язане зі з’ясуванням умов перебування засланців у різних регіонах Сибіру та Крайньої Півночі. З 1880 р. розпочалася “псевдонімна”, як він називав, літературна діяльність. У газеті “Русский курьер” була надрукована його перша на засланні стаття “Сибір”. У 1881 р. у “Сибірській газеті” (м. Томськ) вийшла друком стаття “Игнатий Никитович (Сибирский тип)”, в “Одеському віснику” – “Красноярск (Краткий очерк)”. У тому ж 1881 р. здійснилася давня мрія Івана Петровича – побачила світ його перша стаття в “Отечественных записках”, яка мала назву “Очерки тюремной жизни”. Відповідальним редактором журналу на той час був М. Салтиков-Штедрін [14, с. 4].

У 1881 р. І. Білоконському і В. Левандовській було оголошено про подовження терміну заслання – до 5 і 4 років відповідно, не враховуючи того часу, що вже минув від дати арешту. З’явилася загроза, що когось із них можуть перевести із Красноярська, оскільки офіційно вони не були одружені, а лише перебували у цивільному шлюбі. Заслані державні злочинці, згідно з положенням, повинні були брати дозвіл на шлюб у генерал-губернатора Східного Сибіру, який проживав у Іркутську. До нього направили листом прохання, яке й було вирішене позитивно. 29 червня 1881 р. відбулося весілля, на якому були присутні С. Южаков, Л. Симиренко, І. Гласко, Н. Ємельянов [2, с. 253]. Після заслання з’ясувалося, що свідоцтво про одруження було не дійсним, але це не перешкодило їхньому сімейному життю упродовж 30 років аж до смерті дружини. Валерія Миколаївна займалася викладацькою практикою – навчанням дочки Лесевичів, давала уроки російської мови у золотопромисловців Кузнецових, а також таємно безкоштовно навчала дітей з незаможних сімей. Іван Петрович час від часу отримував гонорари за статті, які давали їм можливість

скромно існувати, бо свій заробіток Валерія Миколаївна відсилала хворим батькам [2, с. 244-245].

У квітні 1882 р. під час бурі і пожежі згорів майже весь Красноярськ. Почали подійкувати, що це навмисно зробили засланці, хоча при розслідуванні справи вина політичних поселенців не підтвердилася. У цей час губернатором став колишній віце-губернатор Д. Заботкін, який і віддав наказ звільнити Красноярськ від поселенців і протягом 24-х годин відправити їх у Мінусінськ та Єлисейськ [2, с. 256-258].

На початку травня 1882 р. Іван Петрович з дружиною та іншими засланцями прибули до пункту призначення – в Мінусінськ, який розташований на монгольському кордоні, за 500 верст від губернського центру. Першим приємним здивуванням була дешевизна, оскільки на заробітки розраховувати в цій місцевості не доводилося. Що стосувалося особисто Івана Петровича, то він міг заробляти літературною діяльністю, але була складність у пересиланні статей без дозволу адміністрації. А ще складніше було вирішити питання про отримання гонорару. За час перебування у Мінусінську І. Білоконський переважно друкував свої статті в газеті “Сибір”, яка видавалася в Іркутську, та “Восточном обозрении”, що виходило з 1882 р. в Петербурзі. У 1882 р. з’являються статті в “Одесском вестнике” – “Очерки Красноярска”, у київській “Заре” – “Юго-западный край в Сибири”, в “Восточном обозрении” – “Движение переселений в Минусинский округ”, “Сибири” – “История Ирбенского завода”. Перебуваючи на засланні, Іван Петрович не полишав співробітництва з редакціями інших газет і журналів [14, с. 4-6].

Після знайомства з провізором М. Мартьяновим, який заснував Мінусінський музей і бібліотеку при ньому, Іван Петрович і Валерія Миколаївна на запрошення Миколи Михайловича влаштувалися на роботу в бібліотеку. У перший рік проживання в Мінусінську сталася подія, пов’язана зі втечею із заслання дружини Івана Петровича. Валерія Миколаївна зважилася на такий вчинок заради хворих батьків і молодших сестер, які перебували на засланні в Архангельській губернії. Дорога була важкою і, доїхавши до європейської частини Росії, вона дала телеграму, – це означало, що все йде за планом. Відвідавши родину і полікувавшись в Одесі, Валерія Миколаївна з’явилася у Київ до прокурора, розповіла про себе. З Києва її доправили до Москви, а звідти етапом до Мінусінська [2, с. 274-283].

У Мінусінську Білоконські мали чітко окреслене коло знайомих і друзів – усі вони були, як правило, “державні злочинці”. Одного дня до них приєдналися двоє американців: Кеннан – публіцист і Фрост – художник. З Кеннаном Іван Петрович тривалий час вів листування і після повернення із заслання [2, с. 300-306]. З Мінусінськом пов’язане також знайомство з М. Ядринцевим – головним редактором “Восточного обозрения”. Микола Михайлович допомагав І. Білоконському і був для нього взірцем палкого патріота Сибіру, який вірив у велике майбутнє своєї батьківщини [9, с. 12].

Усі чотири роки перебування в Мінусінську Іван Петрович займався літературною діяльністю, яка давала можливість жалюгідного існування. У своїх працях основну увагу він приділяв вивченню питань переселення (зокрема в Мінусінський округ), народної освіти у зазначеному регіоні, сектантського руху та іншим проблемам розвитку чи застою Сибірського краю. Друкувався під літературним псевдонімом “Петрович” [14, с. 6].

Про причину свого арешту Іван Петрович дізнався лише через 28 років із “Свода показаний, даних некоторыми из арестованных по делам о государственных преступлениях”, який був надрукований у “Былом” у 1907 р. Як з’ясувалося, він був оговорений семінаристом Арсенієм Богословським і студентом Харківського ветеринарного інституту Федором Курціним. А. Богословський стверджував, що І. Білоконський брав активну участь у зборах “коша” революційної молодіжної групи “Чорноморці”, а зокрема, розповідав присутнім про його успіхи у пропаганді, про бідність сільських шкіл, неосвіченість населення, а також розвивав думку про конокрадів, які йому уявлялися як люди, що протестували проти сучасного устрою, коли інших підняти на протест було неможливо [2, с. 249].

За показаннями студента Ф. Куріцина, І. Білоконський займався злочинною діяльністю, перебуваючи в різних революційних фракціях Київської губернії, а також брав активну участь у діяльності революційного товариства в Чернігівській губернії. Ф. Куріцин вказав на близькість його з Левком Симиренко. При обшуку майна Л. Симиренка були знайдені речі, що належали І. Білоконському, в тому числі заборонені книги та компрометуючі листи. Зі слів студента Ф. Куріцина, Левко Симиренко був відомий у революційних колах як активний со-ціаліст, котрий мав близькі стосунки з Д. Лизогубом, В. Косинським, Я. Стефановичем, І. Дебагорієм-Мокрієвичем і, взагалі, з усіма відомими революціонерами. Зі своїм товаришем І. Білоконським займався розповсюдженням книг революційного змісту як серед інтелігенції, так і серед робітників та селян. У революційному середовищі він був вірним і відданим соціалістом, який часто їздив до Петербурга, привозив звідти для розповсюдження тюки революційної газети “Земля і Воля”.

У вищезгаданому “Своді”, як висновок, було також вказано: “З огляду на злочинне направлення, Л. Симиренко висланий у поточному році адміністративним порядком у Східний Сибір, таку міру покарання прийняти і по відношенню до Івана Петровича Білоконського” [2, с. 353].

У вересні 1886 року Іван Петрович повернувся із заслання. Із листів своїх товаришів, які звільнилися раніше, він знав, що його нічого доброго в європейській Росії не чекає. Заборонялося проживати в столицях, університетських містах, в окремих генерал-губернаторствах. Та найтяжчою була ситуація з пошуком заробітку. З надією на краще життя Іван Петрович поспішив у Житомир, де вже рік проживала його дружина. Постійної, пристойно оплачуваної роботи не було, і вона підпрацьовувала у місцевій газеті “Волинь”, що видавалася священиком А. Коровицьким [3, с. 16-18].

Білоконським запропонували видавати газету удвох. Давши згоду на співробітництво, Іван Петрович невдовзі вирушив із Житомира з надією побачити рідних і запросити до співпраці в газеті товаришів по заслання. У Києві він зупинився, щоб зустрітися з сестрою дружини, яка в той час перебувала у київській в'язниці. За дозволом на побачення він звернувся до начальника Київського жандармського управління М. Новицького, від якого дізнається, що в Києві йому з'являється заборонено, а уже увечері в готельному номері на нього чекала поліція. Ніч Іван Петрович провів у поліцейському відділку, а вранці був відправлений у Курськ, навіть не підозрюючи про це. Як з'ясувалося, в Київському генерал-губернаторстві і на Півдні тогочасної Росії проживати йому заборонялося, а Курськ виявився для цього найближчим губернським містом [3, с. 19-23].

У Курську, не маючи ніяких коштів, він заклав годинник, отримав 3 рублі, за які одразу купив папір, чорнило, перо та марки, і написав листи дружині та друзям. За рекомендацією дружини, котру вона надала в листі-відповіді, Іван Петрович звернувся за допомогою до родини Аншельсон, яка поставилася до нього з розумінням. Роботи в Курську, яка б давала можливість постійного проживання, не було. Позичивши грошей у своїх нових знайомих, Іван Петрович виїхав до Орла, де, як з'ясувалося, в газеті “Орловський вісник” була вакансія співробітника. У редакції газети він зустрівся з редактором К. Шелеховим і фактичною власницею газети пані Н. Семеновою. Запропонованою посадою “завідуючого внутрішнім відділом” він був повністю задоволений, бо нічого кращого годі було знайти. [3, с. 25-40].

Однією з умов працевлаштування було те, що редакція “Орловського вісника” надрукує рукопис його книги. Як наслідок цієї домовленості, у 1887 р. з дозволу київської цензури виходить книга І.П. Білоконського “По тюрмам и этапам. Очерки тюремной жизни и путевые заметки от Москвы до Красноярска” [3, с. 40]. Слід зазначити, що після повернення із заслання закінчився “псевдонімний” період літературної діяльності. І. Білоконський почав друкуватися під власним прізвищем. Упродовж наступних 32 років діяльності на літературній ниві Іван Петрович по-

стійно співпрацював у газеті “Русские ведомости”, журналах “Русское богатство”, “Вестник Европы”, “Русская мысль”, “Русская школа”, “Образование”, “Былое”, “Голос минувшего”, “Вестник воспитания”, “Северный вестник”, “Истина”, “Народное хозяйство”, “Южные записки”, “Земский сборник Черниговской губернии” та інших [14, с. 7].

Утім, робота в “Орловському віснику” не могла дати пристойного прожиття. Таким “неблагонадійним” особам, як Іван Петрович, була на той час тільки одна дорога – у земську статистику. До речі, перші статистичні відділи (бюро) при земствах виникли у 1870 р., а утвердилися як повноцінні науково-дослідницькі структури зі своїми методами роботи тільки у 1875 р. Завідуючим статистичним бюро Орловського губернського земства був кандидат права Є. Победоносцев [3, с. 43,48]. У кінці 1878 р. Івану Петровичу вдалося влаштуватися на постійну роботу в статистичне бюро. Переважна частина земських статистиків того часу складалася з активних народників.

Експедиційна робота земських статистиків стала офіційним, легальним проникненням у народні маси з метою їх детального вивчення. Івану Петровичу така робота була близькою. В експедиції по перепису йому вперше довелося побувати у 1888 р. Аналізуючи орловський період життя Івана Петровича, слід звернути увагу ще на такий факт його біографії. У 1889 р., на дев'ятий день по смерті М. Салтикова-Щедрина, Іван Петрович надрукував біографію письменника і заклав громадян відслужити заупокійну панахиду по ньому, яка й відбулася у церкві архангела Михаїла. Губернська адміністрація і жандармерія не могли не відреагувати на такий вчинок. Через декілька днів у Білоконського було проведено обшук, до наслідків якого додали проведення музично-літературних вечорів та матеріали по організації їх проведення, а також листування з американським публіцистом Кеннаном. Знову орловська в'язниця, в якій одиночне ув'язнення Івана Петровича тривало 9 місяців. Звільнився він лише у грудні 1889 року [3, с. 53-61].

Після повернення із в'язниці Іван Петрович продовжив свою роботу в Орловській губернській земській управі, в статистичному бюро, але в статистичних експедиціях брати участь йому було заборонено як неблагонадійному. Тільки через 2 роки, з особистого дозволу губернатора Д. Шидловського, він отримав право на роз'їзди і перепис населення. Для нього це було більше, ніж звичайна статистична робота. Як він сам зазначав, то був збір необхідного матеріалу для наукової і літературної діяльності.

У 1891-92 роках унаслідок неврожаю у Росії поширився голод. Адміністрація старалася повністю відгородити земських діячів від голодуючого населення. З цією метою розповсюджувалися чутки, що голоду взагалі немає, усе це вигадки, роздуті земством та пресою і вимогами з боку селян, щоб їх задарма годували і поїли [15]. У свою чергу земці в столичній пресі, здебільшого в “Русских Ведомостях”, доводили протилежне, опираючись на дані статистичних досліджень. Столичні редакції та громадські організації направляли кошти для організації їдалень для населення і в першу чергу – дітей. Якраз такою організацією і займався Іван Петрович зі своєю дружиною.

На початку 1894 року Білоконського обрали членом Санкт-Петербурзького комітету грамотності. У тому ж році його також обрали делегатом ІХ з'їзду “естествоиспытателей и врачей”, в якому він брав участь, ризикуючи бути виселеним з Москви, де йому заборонялося перебувати. Працював у секції географії, антропології та етнографії, підсекції статистики, яку очолював професор А. Чупров. У роботі з'їзду брали участь завідувачі або члени статистичних бюро усіх губерній. Завдяки з'їзду, Іван Петрович познайомився з багатьма колегами, перейняв методіку роботи у найдосвідченіших земських статистиків, які стояли біля витоків цієї науки [3, с. 80-100].

У 1895 році Іван Петрович після з'їзду несподівано для себе отримав дозвіл не тільки перебувати, а навіть проживати у Санкт-Петербурзі. Користуючись нагодою, у грудні того ж року він прибув до столиці. Його приїзд збігся зі складним

періодом у діяльності Вільного економічного товариства і Комітету грамотності, до складу яких він належав. Президентом Імператорського вільного товариства був граф П. Гейден, а Комітет грамотності, очолюваний Г. Фальборком і В. Чарнолуцьким, існував при зазначеному товаристві. Іван Петрович, користуючись нагодою перебування у Санкт-Петербурзі, відвідував усі засідання товариства і комітету, який у 1896 р. був переданий Міністерству народної освіти, котре в цілому негативно ставилося до Комітету грамотності [3, с. 92].

У Санкт-Петербурзі І. Білоконський зупинився у свого давнього знайомого В. Лесевича. Найбільшим задоволенням, як згадував Іван Петрович, у Лесевичів були бесіди з господарем Володимиром Вікторовичем на політичні, літературні та філософські теми. Окрім того, Іван Петрович відвідував редакцію “Русского богатства”, членами якої були його давні знайомі – В. Короленко та А. Іванчин-Писарев, а також редакцію “Русской школы” як постійний дописувач [3, с. 106-114].

Через декілька днів після повернення в Орел, до І. Білоконського на зустріч приїхав князь П. Долгоруков з пропозицією очолити відділ Курського губернського земства з питань народної освіти. Його кандидатура була рекомендована гласним Курського губернського земства В. Якушиним, оскільки Іван Петрович приділяв у своїх публікаціях значну увагу питанням народної освіти. Як прибічник широкої освіченості народних мас, він погодився на пропозицію.

У Курську статистика І. Білоконського зустрів голова управи Н. Полянський. Він одразу запропонував завідувати двома відділами: народної освіти і статистичним. Уже тут Іван Петрович дізнався, що був запрошений у Курське губернське земство для організації статистичної роботи за рекомендаціями вищезгаданих професорів А. Чупрова, А. Фортунатова та відомого в земських колах Н. Анненського. Івану Петровичу довелося починати статистичну діяльність з визначення пріоритетів роботи статистичного бюро. Перед губернським земством він поставив два питання: окрім оціночних досліджень, повинно бути проведено повне подвірне обстеження і вільний вибір співробітників для роботи в бюро та в експедиціях. Свої умови роботи йому довелося відстоювати перед губернським земським зібранням, яке одностайно їх схвалило [3, с. 115-119].

У тому ж 1895 р. І. Білоконський, як досвідчений фахівець з питань народної освіти, брав участь у роботі II з'їзду діячів з технічної і професійної освіти. 1896 р. голова Московської губернської земської управи Д. Шипов запропонував проводити щорічні з'їзди для обговорення найважливіших проблем земства. Було вирішено влаштувати перший з'їзд у тому ж році на Нижегородській виставці, яку проводив міністр фінансів С. Вітте. Делегатом від Курського земства обрали І. Білоконського. З великим задоволенням він їхав у Нижній Новгород, оскільки там проживали його давні знайомі – В. Короленко, С. Єлпатьєвський, М. Анненський [3, с. 127].

1897 р. Іван Петрович був обраний членом Союзу взаємодопомоги російських письменників, про що йому сповістив листом голова союзу П. Ісаков [3, с. 134].

Крім того, Іван Петрович працював співредактором “Курської газети”, видавати яку було дуже складно, оскільки за виданням були закріплені три цензори. Того ж року Іван Петрович взяв участь у X з'їзді “естествоиспытателей и врачей”, який проходив у Києві. На з'їзді він виступив з доповіддю по народній освіті, поклавши в її основу збірник “Начальное народное образование в Курской губернии”. Його доповідь отримала схвальні відгуки у пресі [3, с. 141].

Восени 1898 р. голова земської управи повідомив Івана Петровича, що губернатор вимагає його відсторонення від будь-якої служби у земстві, що й було негайно зроблено. Не затримуючись у Курську, Іван Петрович переїхав до Петербурга. Робота в земстві, як він зрозумів, стала забороненою, і залишилося зайнятися лише літературною діяльністю. У період проживання в Петербурзі І. Білоконський співпрацював у “Русских Ведомостях”, “Русской школе”, “Образовании”, “Русском богатстве” та ін. виданнях і разом з тим продовжував займатися дослідженням історії та діяльності земства [14, с. 9].

У березні 1899 р. І.П. Білоконський отримав запрошення від голови Харківської губернської земської управи М. Гордієнка на посаду секретаря і разом з тим дозвіл начальника департаменту поліції на службу у земстві. З того часу розпочався харківський період біографії Івана Петровича. У списках службовців Харківської губернської земської управи від 1899 р., зокрема, зазначалось: “Белокопский И.П., дворянин 44 года, вероисповедание – православный, должность - секретарь, воспитание – университетское, в Харькове проживает с 12 марта 1899 г”. [7, с. 19]. Із самого початку роботи в земстві він з головою поринув у знайомі справи. У Харкові Іван Петрович продовжив статистичні дослідження шкіл та вивчення проблем, з якими постійно стикалися сільські учителі та народна освіта загалом. Харківську губернську земську управу він залишив добровільно, не зійшовшись з головою управи у поглядах на пріоритетні завдання, які стояли перед земством.

З приїздом у Харків Іван Петрович став членом Харківського товариства розповсюдження в народі грамотності – одного з найстаріших і найавторитетніших після Московського і Санкт-Петербурзького товариств грамотності, яке було засноване у 1869 р. У тому ж 1899 р. на загальних зборах членів Товариства грамотності Іван Петрович виступив з доповіддю про необхідність відкриття у структурі Товариства довідково-педагогічного комітету [16, с. 97]. Доповідь була сприйнята позитивно, і комісії було доручено створити комітет. У березні 1900 р. почалася його робота, першим головою було обрано І. Білоконського. Основне завдання комітету – надавати докладні відповіді на запити, що стосувалися народної освіти в цілому, а також організації бібліотечної та музейної справи. Одночасно він входив у правління товариства, шкільно-педагогічний комітет, бібліотечний та комітет з видавництва, який очолював професор Імператорського Харківського університету Д.І. Багалій [16, с. 179].

У 1900 р. за направленням Харківської губернської земської управи він узяв участь у Паризькій виставці з метою вивчення питання народної освіти в країнах Європи. Разом з тим редакція журналу “Русская Школа”, в якій співпрацював Іван Петрович, запропонувала зібрати матеріал з цього ж питання. У Париж він вирушив з письменником М. Рубаніним, заїхав по дорозі в Берлін і Бремен, а на зворотному шляху відвідав Цюрих, Женеву, Берн, Відень та Будапешт – найвідоміші центри української та російської еміграції. Повернувшись з виставки, Іван Петрович виступав з доповідями та написав ряд статей по народній освіті, зокрема в журнал “Русская Школа” [14, с. 9].

1902 р. Іван Петрович разом з представниками комітету, очолюваного ним в Товаристві грамотності, взяв участь у першій виставці з народної освіти в Курську, а також в сільськогосподарській виставці Харківського повітового земства. У 1903 р. він був учасником Санкт-Петербурзької виставки з технічної та професійної освіти, про яку зробив доповідь на засіданні комітету. 1904 році Довідково-педагогічний комітет на загальних зборах ініціював проведення з'їзду з народної освіти, присвяченого 35-річному ювілею Товариства грамотності та сторічному ювілею Імператорського Харківського університету [16, с. 99]. Заплановані на березень 1905 р. ювілеї і з'їзд не відбулися у зв'язку з політичною ситуацією в країні. В журналі “Образование” вийшла стаття Білоконського “35-летие Харьковского Общества распространения в народе грамотности” [5, с. 17-30].

У 1905-1906 рр., під час послаблення цензури, в Харкові відкривалися одна за одною “професорські газети” (названі так за складом редакції та співробітників). Іван Петрович став редактором одразу двох таких видань – “Будущее” і “Волна”, які через певний час були закриті адміністрацією, а також був членом редакції газети “Утро”. Його діяльність у провінційній пресі сприяла співробітництву в столичних виданнях [14, с. 11].

У кінці 1906 р. на засіданні Шкільно-педагогічного комітету Товариства грамотності професор В. Данилевський виступив з доповіддю про необхідність створення і видання “Энциклопедии научных и прикладных знаний”, яка, за його словами, повинна служити провідником у народну свідомість наукових істин і гуманітарних

принципів, а також всіляко допомагати просвітництву мас [16, с. 196]. У 1907 р. був розроблений план енциклопедії, яка складатиметься з 14 томів, та затверджена редакційна комісія з її підготовки та видання. Окрім І.П. Білоконського, до складу комісії входили провідні професори Імператорського Харківського університету – Д. Багалій, В. Данилевський, В. Арнольд, А. Раєвський, М. Салтиков, М. Іванов, І. Осипов, Б. Попов та інші. Всього до редакційної комісії увійшло 23 особи, а загальна кількість авторів становила близько 150 осіб [16, с. 197-199].

Іван Петрович брав активну участь у підготовці та редагуванні X тому – “Народна освіта в Росії” та XI тому – “Суспільно-юридичні науки”. У 1910 р. вийшов друком X том “Народної енциклопедії”, переважну більшість розділів якої підготував особисто І. Білоконський, а у 1912 р. – XI том, також за редакцією Івана Петровича [6, с. 6-7].

Із земським конституційним рухом І. Білоконський пов’язував надії на парламентський розвиток Росії. На початку 1900-х років він зблизився з “Союзом освоєння” та вступив до партії конституційних демократів, сподіваючись діяти у відповідності з новими життєвими потребами.

У 1910 р. померла дружина Івана Петровича Валерія Миколаївна. Він залишився зі своєю улюбленою донькою Парасковією. Втрата дружини позначилася на громадській і науково-літературній діяльності, а також на здоров’ї Івана Петровича та, незважаючи на тяжкі часи, він продовжував, як і раніше, працювати [2, с. 299].

Слід зазначити, що від початку перебування в Харкові й до 1917 р. вийшли друком його найгрунтовніші праці, які стали важливим внеском в історію і розвиток земства, народної освіти та громадсько-політичного руху. У 1900 р. була опублікована праця І. Білоконського “Родина-мать. Губернские, уездные, волостные учреждения Российского Государства”, в якій він показав існуючу в Росії систему адміністративного беззаконня. 25 січня 1903 р. на засіданні Юридичного товариства Імператорського Харківського університету Іван Петрович зробив повідомлення про “Статистические труды И.П. Белоконоского”. За цю працю він був нагороджений золотою медаллю університету. У 1905 р. була надрукована праця “Самоуправление и земство”; в 1906 р. – “Голод – вырождение, вымирание и невежество русского народа, как следствие полицейского строя”, “За что и почему?”. З 1901 по 1905 рр. з’явилися три томи “Рассказов” під назвою “Деревенские впечатления (из записок земского статистика)”. Як відзначала критика, “вони мали значення документів”, котрі створювали у читача враження повного безправ’я і беззаконня, в якому жило село. Четвертий том “Рассказов” був конфіскований, у продаж не надійшов. За нього видавець був засуджений до ув’язнення. Втім, оповідання із четвертого тому одне за одним з’являлися на сторінках Віденської газети “Die sonntags – Zeit”. Отримавши один із номерів, Іван Петрович побачив на 2-ій сторінці оповідання “Перша бомба” – точний переклад його оповідання із четвертого тому “Рассказов” [14, с. 11].

Одним із основних напрямів діяльності Івана Петровича стало вивчення історії земства та його наукове обґрунтування. У 1910 р. вийшла друком книга “Земство и конституция”, а в 1914 р. – найголовніша його праця “Земское движение”. Ця монографія була перекладена німецькою мовою. У цей же час була опублікована його праця – “От деревни до парламента. Роль земства в будущем строе России”.

Після революційних подій 1917 р. І. Білоконський відходить від активної громадської та літературної діяльності, зосередившись над спогадами, для підготовки яких він розпочав широке листування зі своїми знайомими по заслання та по земській і літературній діяльності. Результатом такої роботи став тритомник “Дань времени”. I том – “Воспоминания”, II том – “В годы бесправия” і III том – “Воспоминания”. Перший том побачив світ у 1918 р., а в 1928 р. – доповнене перевидання, II том вийшов у 1930, і в тому ж році Іван Петрович закінчив роботу над III томом, віддавши його для друку в редакцію “Каторги и ссылки”, але III том залишився в рукописному вигляді і нині зберігається в Російському державному архіві літератури і мистецтв (м. Москва). У передмові до третього тому “Воспоминаний” Іван Петрович писав: “Почему же не написать о пережитом? – задаю я вопросом. Все

же они (воспоминания) бросят какой ни на есть свет на тридцатипятилетний период, а вместе с рядом других воспоминаний, быть может, явятся материалом для истории” [11, с. 5]. У тому ж архіві, у рукопису, знаходиться довідник “Государственные преступники во второй половине XIX ст.”. У 1922 р., після смерті В.Г. Короленка, з яким товаришував і листувався протягом 41 року, Іван Петрович видав друком збірку “Письма В.Г. Короленка к И.П. Белокопскому” [9].

7 лютого 1931 року на 76-ому році життя в Харкові помирає Іван Петрович Білоконський, залишивши по собі ґрунтовні праці з історії та становлення народної освіти і земства [12, с. 5-12].

Аналіз джерел і монографічної літератури показує, що основні віхи його життя і діяльності можна поділити на такі періоди. Перший – дитинство, юність, навчання, початок трудової діяльності, який охоплює навчання у Чернігівській гімназії, Київському та Новоросійському університетах, а також перші спроби роботи сільським учителем та публіцистом. Для цього періоду характерні початок формування особистості як потенційного учасника народницького руху. Другий період – становлення відносин особистості і суспільства, пов’язаний з перебуванням на засланні у Східному Сибіру, одруженням та публіцистичною діяльністю в цей час. Третій період розпочався в 1886 р. після повернення із заслання та перебування під постійним наглядом поліції. Характерною особливістю цього періоду стало формування Івана Петровича як земського діяча, його діяльність у статистичних бюро Орла і Курська. Після вивчення статистичних методів роботи, він зосередився на дослідженнях у сфері народної освіти. З переїздом у Харків у 1899 р. розпочався четвертий період у житті І. Білоконського. Упродовж 32-річної діяльності харківського періоду він продовжував роботу у земстві та в Харківському товаристві розповсюдження в народі грамотності, читав публічні лекції, виступав з доповідями перед інтелігенцією та успішно працював над монографіями з історії і розвитку земства та народної освіти, при цьому не припиняючи, до останніх днів свого життя, об’ємне листування з друзями та знайомими. Як особистість І. Білоконський виховувався, формувалася та удосконалювалася в процесі складної політичної боротьби, активного спілкування з прогресивними колами національної інтелігенції, засвоєння багатого соціального досвіду та всієї системи суспільно-політичних, економічних і культурних відносин.

1. Багалей Д.И., Миллер Д.П., История города Харькова за 250 лет его существования (1655-1905 г.г.) – Т. 2. – Харьков, 1993 – 975 с.
2. Белокопский И.П. Дань времени. Воспоминания. – М., 1928 – 371 с.
3. Белокопский И.П. В годы бесправия. – М., 1930 – 160 с.
4. Белокопский И.П. По тюрьмам и этапам. Очерки тюремной жизни и путевые заметки от Москвы до Красноярска – Орел, 1887 – 239 с.
5. ДАХО. – Ф. 200. – Оп. 1. – Сп. 260.
6. ДАХО. – Ф. 200. – Оп. 1. – Сп. 358. – Арк. – 6-7.
7. ДАХО. – Ф. 304. – Оп. 1. – Т. 1 – Сп. 394. – Арк. – 19.
8. Коломієць Т.В. Харківське товариство поширення в народі грамотності (1869-1920) – Х., 1998.
9. Письма В.Г. Короленка к И.П. Белокопскому 1883-1921 гг. – М., 1922.
10. РГАЛИ. – Ф. 86. – Оп. 1. – Д. 8 – К. 1920-х г.г. – 81 с. [Государственные преступники в Сибири во вт. пол. XIX ст.] (справочник)
11. РГАЛИ. – Ф. 86. – Оп. 1. – Д. 10 – 264 с.
12. РГАЛИ. – Ф. 408. – Оп. 1. – е/х 68 – л. 5-12.(некролог).
13. РГБ НИОР. – Ф. 135. – р. 2. – К. 19 – е/х. 4 – С. 15-16.
14. РГБ НИОР. – Ф. 695. – К. 6. – е/х. 29 – с.
15. Синельников С.П. Русская православная церковь и голод. 1891-92гг. // Волга. – 1999. – № 12.
16. Харьковское Общество распространение в народе грамотности. Исторический образ деятельности 1869-1909 – М., 1911.

Стаття посвящена життю и деятельности известного земского деятеля, народо-вольца, публициста, научного деятеля и писателя Ивана Петровича Белокопского.

The article is dedicated to Ivan Petrovych Bylokonkskiy's life and activity, the famous statesman, the participant of narodnik's movement, publicist, scientific and writer.

ВНЕСОК ДВОРЯНСЬКОГО РОДУ МАРКОВИЧІВ – МАРКЕВИЧІВ У КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІ ПРОЦЕСИ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті розглядається культурно-освітня діяльність відомих представників дворянського роду Лівобережної України Марковичів-Маркевичів. Висвітлено їх внесок у розбудову громадських, наукових інститутцій та установ, роль у літературних процесах, мистецькому та науковому житті України другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Ключові слова: родина, відомий етнограф, творчий доробок.

Блискучим взірцем родин – охоронців вогнищ національної культури в другій половині ХІХ – початку ХХ ст. були представники старовинного дворянського роду Марковичів-Маркевичів, багатогранна діяльність представників якого розгорталась у межах великого часового і територіального простору та була пов'язана з Україною, Росією, Польщею [1, С. 113 – 123]. А завдяки родинним зв'язкам з Кочубеями вони були вхожими в аристократичні кола України та Росії [2, № 1-2, С. 24 – 25]. Герб дворян Марковичів був внесений до 8-ої частини «Общего гербовника дворянских родов Всероссийской империи» [3, С. 108].

Чільне місце серед представників дворянської родини Марковичів-Маркевичів посідає син В. І Марковича (1780 – 1843) – відомий український етнограф, член Кирило-Мефодіївського товариства **Опанас Васильович Маркович** (27.I [8. II]. 1822 – 20.VIII. [01.IX].1867). Серед фольклорних збірників, котрі виходили в світ у різні часи, особливе місце займає збірник О. В. Марковича «Украинские поговорки, пословицы и так далее», який він видав у 1864 р. під псевдонімом М. Номіс [4]. У цей збірник, виданий М. Симоновим, невтомний дослідник українського фольклору вмістив понад 30 000 прислів'їв та приказок, які він збирав протягом багатьох років. Також певну частину зібраних етнографічних матеріалів Опанас Маркович друкував у «Черниговских губернських ведомостях» та в збірниках А. Метлинського, В. Антоновича, М. Драгоманова [5]. О. В. Маркович є також автором музики до опери «Чары» за п'єсою К. Тополя (1866), яка була поставлена силами аматорських гуртків, котрими він керував у Чернігові і Новгороді-Сіверському [6, С. 94].

Чільне місце в літературних процесах другої половини ХІХ ст. займає здобуток романіста, прозаїка, літературного критика та публіциста **Болеслава Михайловича Маркевича** (1822 – 6 [18]. XI.1884). Починаючи з 60-х років ХІХ ст., він бере активну участь у наповненні сторінок «Русского Вестника» і «Московских Ведомостей» М. Н. Каткова [7]: (цикли «Из Петербурга» (1863–1873), «Из берегов Невы» (1878–1883)). Б. М. Маркевич також співробітничав з петербурзькими газетами «Русский мир» (1871–1875), «Биржевые ведомости» (1870–1871), «С.-Петербургские ведомости» (1875–1883), а також з «Голосом» і «Гражданином».

© Морозов Віталій Володимирович – докторант кафедри історії для гуманітарних факультетів історичного факультету Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка.

Першим великим літературним здобутком Болеслава Михайловича був роман «Типи прошлого» [8]. У центрі роману автор помістив образ радикала-кріпака Кириліна, який отримав від свого власника багато ласки та турботи. Але, будучи при цьому ображеним на весь світ, Кирилін постійно мріє про помсту своєму благодійникові.

Наступний твір (роман «Забытые вопросы») вважається, на думку літературних критиків, кращим романом Б. М. Маркевича. Зав'язка твору базується на сприйнятті дитиною розпаду її родини через призму морального падіння матері. В 1873 році Б. М. Маркевич опублікував роман «Марина с Красного Рога», сюжет якого зав'язаний навколо історії молодої дівчини Марини, яка була дочкою керуючого великим маєтком. Героїня твору захоплювалася модними на той час радикальними ідеями нігілістів [9]. У той же час вона потрапила під опіку двох прихильно налаштованих до неї дворян (власника маєтку і його приятеля) і поступово відійшла від своїх попередніх поглядів [10].

Б. М. Маркевич також відомий і як автор повістей. Так, в 70-і рр. XIX ст. ним були написані повісті «Две маски», «Княжна Тата», «Лесник» [11]. Як письменник, Болеслав Михайлович найбільш відомий своєю трилогією – «Четверть века назад», «Перелом», «Бездна» [12].

Свого часу досить помітною фігурою в культурно-освітньому житті зазначеного вище часового періоду був сенатор (1888) та дійсний таємний радник (1896) **Андрій Миколайович Маркевич** (21. 11. 1830 – 24. 04. 1907). Видатний юрист, голова Петербурзької судової палати, статс-секретар імператора, кавалер ряду імператорських орденів (у тому числі Олександра Невського), він також прославився як філантроп і музикант.

Завдяки активним старанням Андрія Миколайовича було засноване музичне товариство в Санкт-Петербурзі. За його ініціативи також було створено 20 відділень цього товариства, зокрема в Харкові, Києві, Одесі, та відкрито музичні школи при них. Разом з А. Рубінштейном він був і одним із засновників Петербурзької консерваторії. Завдяки сприянню А. М. Маркевича в 1866 р. був затверджений «Устав музичних училищ», а консерваторії були визнані першорядними навчальними закладами [13].

Вихідець з уславленої дворянської родини, Андрій Миколайович Маркевич доклав багато зусиль для повернення рукописів талановитого сина України Т. Г. Шевченка зі сховищ архіву III відділення в музей «Української старовини» в м. Чернігові. Також він активно сприяв виданню здобутків славетного українського поета («Кобзар» за редакцією В. Доманицького, 1907). А. М. Маркевич є автором і збірника українських народних пісень, перекладених на ноти («Народні українські наспіви, покладені на фортепіано» (1860).

Серед громадських справ А. М. Маркевича слід виділити його головування в Шевченківському товаристві допомоги знедоленим уродженцям Південної Росії, які навчалися у Петербурзі, а також роботу на посаді заступника голови Імператорського філантропічного товариства [14, С. 21; 15].

До когорти талановитих представників – вихідців з дворянських родин Чернігівської губернії належить і **Марко Вовчок** (Марія Вілінська) (10 [22] 12. 1833 – 28.07 [7.08]. 1907), дружина етнографа О. В. Марковича. На формуванні поглядів письменниці позначилося тривале перебування в інтелігентних сім'ях її родичів, зокрема батьків Д. І. Писарева, салони її тітки К. П. Мардовіної в м. Орел [16;17].

У 1867–1878 рр. найяскравіше виявився талант письменниці як російського романіста. Саме в ті роки вона створила романи «Живая душа», «Записки причетника», «В глуши», а також повісті «Теплое гнездышко», «Сельская идиллия», здійснила переклад російською мовою творів з французької, англійської, німецької, польської літератур, зокрема п'ятнадцять романів Жуля Верна. [19. С.451 – 454; 20].

Свою роль у розвиток культурно-освітніх процесів другої половини XIX ст. вніс й історик **Олексій Іванович Маркевич** (1847 – 1903), професор Новоросійського університету (до 1895 р.).

Олексій Іванович був активним членом археологічних з'їздів, на яких ним були прочитані численні доповіді. Він також є автором багатьох статей, брошур і рецензій, головним чином з питань та проблем російської історії XVI і XVII ст., археології, літературних процесів [21]. Крім власних дисертацій, О. І. Маркевич надрукував цікаві історичні розвідки «25-річчя Імператорського Новоросійського Університету» (1890), «Г. К. Котошихін і його твір про Московську державу XVII ст.» (1895), «Обрання на царство М. Ф. Романова», «Про війни з Казанню в XVI ст.», «Качибей, або Гаджибей, попередник Одеси», «Реалізм російської літератури» (1893) та інш. [22].

Цікавим та різностороннім є творчий доробок **Дмитра Васильовича Марковича** (24.10 [5.11].1849 – 09. 12.1920), уроженця Полтави, випускника Новоросійського університету.

У родині його батьків (В. В. Марковича та його дружини Антуанетти Франціни де Оліва) цінувались вільнодумство, незалежність, благородство та людяність. Дядьком Д. В. Марковича був друг Т. Г. Шевченка етнограф О. В. Маркович, а дядиною – Марія Вілінська (Марко Вовчок). Саме в діях та вчинках цих людей майбутній письменник та громадський діяч знаходив витoki гуманізму та доброчесності. А на літературному поприщі Дмитро Васильович більше відомий за своїми псевдонімами (Волиняк, Гайдабура, Марківчанин, Оленін та ін.). Також він був свого часу прийнятий до складу Херсонського українського товариства, яке стало початком систематичної української просвітницької роботи на Херсонщині [23].

У результаті праці товариства було видано альманах «Степ. Херсонський белетристичний збірник», редактором якого виступив Д. Маркович [24]. До рукописного варіанту народжуваного альманаху ввійшли статті, оповідання, вірші херсонців (О. та С. Русових, Дніпрової Чайки, Д. і О. Марковичів, А. Грабенка, Б. Грінченка, Пенчуківця), К. Іващенко (Шрама) з Одеси, І. Левицького (Нечуя) з Кишинєва, Д. Мордовця з Петербурга, М. Грушевського (Заволоки) з Астрахані, П. Тулуба з Києва та ін. [25. С. 163; 26. С. 637].

Альманах «Степ. Херсонський белетристичний збірник» побачив світ у 1886 р. у Петербурзі [27] та став четвертим українським альманахом, в якому більшість матеріалів були опубліковані українською мовою, і другим виданням, яке з'явилося на півдні України за російського царювання [28. С. 303 – 304].

Дебют Д. В. Марковича як письменника відбувся в 1880 р., коли часопис «Новое время» опублікував його оповідання «Неудачный», проте визнання до нього прийшло завдяки появі альманаху «Степ», в якому були надруковані його твори з кримінальної тематики: «Іван з Буджака», «Два платочки», «Шматок» та «Омелько Каторжний» [29].

У першому з названих творів («Іван з Буджака») Дмитро Васильович описує неабияку людську особистість з сильним характером, виховану суворими умовами життя і праці в південноукраїнських степах [30. С. 460]. А у витворах пера Д. В. Марковича «Шматок» та «У найми» розповідається про трагізм долі дітей бідняків, їхню поразку в непосильному двобої з жорстоким світом.

Особливе місце в доробку Дмитра Васильовича займає його п'єса «Не зрозуміли», присвячена другові письменника О. О. Русову. Головний герой п'єси (аграром Олександр Богун) разом з одностудцями виношує плани пристосування устотів українського села до нових форм економічного життя, піднесення його добробуту [31. С. 4].

Свій посильний внесок у розвиток культурно-освітніх процесів другої половини XIX – початку XX ст. вніс і син О. В. Марковича та Марка Вовчка **Богдан Опанасович Маркович** (27.10.1853 – 1915) – доцент Петербурзького університету, кандидат фізико-математичних наук, публіцист.

Активна літературна діяльність Богдана Опанасовича розпочалася на засланні, в Астраханській, а згодом – Саратовській губерніях, в яких він перебував за свої політичні погляди. Саме там він стає помітною постаттю в житті російської

провінції та співпрацює з місцевими виданнями, а згодом отримує посаду редактора «Саратовского вестника» (1895 – 1898). Починаючи з 1889 р., Б. О. Маркович активно співпрацював з «Астраханским вестником», «Волжским вестником», «Саратовским листком». А першою його роботою на ниві літературного перекладу стає переклад творів французького натураліста Летурно «Evolution de morale» і «Evolution de famille» (1888).

Починаючи з другої половини 80-х рр. XIX ст. життя Б. О. Марковича остаточно пов'язане з літературою. Він проявив себе на ниві журналістської роботи і публіцистики, виконував функції посередника між літературним світом і М. О. Марковичем. Також Богдан Опанасович взяв на себе роль видавця праць Марка Вовчка і свого дядька Д. Писарева. Слід також зазначити, що Б. О. Маркович не залишав своєї першої професії і до історії вітчизняної науки він увійшов як математик, автор підручників з геометрії, які відзначались методичною цінністю [32].

На початку нового, XX ст., Б. О. Марковичу вдалося повернутися до столиці та увійти до столичного журналістського бомонду, співпрацюючи з такими виданнями, як «Среди провинций», «Правительственный дневник», «Санкт-Петербургские ведомости», «Свободный народ», а з 1905 р. – «Биржевых ведомостей», в яких він координував роботу авторів історичних нарисів.

Б. О. Маркович також брав активну участь у збиранні матеріалів до цілої низки біографій. Будучи одним з перших біографів батьків, Б. О. Маркович передає неповторну атмосферу свого дитинства та знайомить читачів зі своїми видатними батьками [33; 34].

Історико-краєзнавче вивчення Криму в останній чверті XIX – першої третини XX сторіччя нерозривно пов'язане з ім'ям діяча вітчизняної історичної науки, засновника краєзнавчого руху в Таврійській губернії, організатора архівної справи в Криму, археолога **Арсенія Івановича Маркевича** (30.03. [11.04] 1855-17. 01. 1942). [35]. Навчався у гімназії м. Біла Седлецької губернії, а вищу освіту здобув у 1872 – 1876 рр. на історико-філологічному факультеті Варшавського університету [36. С. 186 – 188].

У стінах університету проявилися науково-дослідні й літературні здібності молодого вченого. Так, в університетському виданні в 1876 р. була опублікована його дипломна робота «Юрій Крижанич і його літературна діяльність» [37]. Після переїзду до Сімферополя А. І. Маркевич почав активно вивчати його старожитності та ознайомлюватися з літературними розвідками про Кримський півострів. У 1886 р. почала створюватися Таврійська вчена архівна комісія (ТВАК), і А. І. Маркевич відразу став активним її членом, а згодом (з 1908 р.) і її головою протягом багатьох років.

Одним з перших завдань комісії було невідкладне обстеження архівів з мінімальною гарантією зхоронності. Для організації цієї справи багато зусиль доклав й Арсеній Іванович. Йому належить узагальнююче дослідження з історії кримських архівів до початку діяльності ТВАК [38. С. 166 – 173].

Період з кінця 1880 по 1920 рр. був найбільш плідним у житті А.І. Маркевича. Саме в ті роки він як науковець активно співпрацював з Таврійською археологічною комісією, Московським археологічним товариством, Одеським товариством історії й старожитностей.

Архівні дослідження стали основою для багатьох публікацій краєзнавця. Так, на сторінках «Известий Таврической ученой архивной комиссии» А. І. Маркевич опублікував такі свої історичні розвідки, як «Матеріали архіву канцелярії Таврійського губернатора, які відносяться до подорожі Катерини II у Крим в 1787 році» (1891, № 11), «До історії Катерининських миль у Криму» (1891, № 13), «До історії ханського Бахчисарайського палацу» (1895, № 23) та інші [39].

Арсеній Іванович постійно стежив за всією літературою про Крим, довгі роки працював над складанням бібліографічного покажчика. В 1894, 1898 і 1902 рр. виходять у світ три випуски універсального покажчика друкованих матеріалів про Крим – «TAURICA», який і на сьогодні є єдиним універсальним бібліографічним

покажчиком літератури про Крим [40]. Численні публікації краєзнавця стосувалися різних епізодів кримської історії, були присвячені пам'яті колег, які працювали в ученій архівній комісії. А. І. Маркевич також зібрав цікаві дані про перебування на півострові О. С. Пушкіна, М. В. Гоголя, В. А. Жуковського [41].

Дворянський рід Марковичів-Маркевичів був також пов'язаний родинними зв'язками з рядом інших шляхетних родин. Так, шлюбний союз І. А. Маркевича (1747 – 1814), старшого радника цивільного суду Новгород-Сіверського намісництва, відомого прихильника розведення тюльпанів та збирача бібліотеки, й правнички знаменитого генерального судді часів І. Мазепи В. Л. Кочубея й гетьмана Данила Апостола Єлизавети Василівни Кочубей (споч. в 1800 р.) подарував світу Пульхерію Іванівну Маркевич (нар. ор. в 1781 р.). Вона була дружиною М. Я. Скоропадського (1764 – 1810). А нащадки цього подружжя були видатними громадськими та культурними діячами.

Так, їх син – **Іван Михайлович Скоропадський** (30.01.[11.02] 1805-8.02. 1887), – був відомий своєю громадською та науково-просвітницькою діяльністю, піклувався про створення шкіл та гімназій в Україні [42. С. 97]. У 1865 р. Івана Михайловича обрали головою Прилуцької повітової училищної ради (Полтавська губернія). Він активно взявся за ввірену справу і досяг у ній найкращих результатів (72 училища та 1237 учнів). А в 1867 р. І. М. Скоропадський заснував пансіон для підготовки народних учителів, вихованці якого перебували на повному утриманні мецената. Також він передав у користування одну із своїх садиб Прилуцькій чоловічій гімназії, до заснування якої доклали чимало зусиль і коштів.

У 1830 р. І. М. Скоропадський одружився з Єлизаветою Петрівною Тарновською, що походила з роду меценатів, колекціонерів, засновників Українського національного музею у Чернігові, покровителів літератури та мистецтва.

Діти цього подружжя, **Петро Іванович Скоропадський** (6. 04. 1834 – 28. 06. 1887) і **Єлизавета Іванівна Скоропадська** (в шлюбі – *Милорадович*) (12.01. 1832 – 27.03.1890), зробили свій внесок у громадське і культурне життя країни, додержуючись традицій своїх предків. Так, Петро Іванович залишив блискучу військову кар'єру заради громадської діяльності, а за участь у проведенні реформ у 1860-х роках був нагороджений царськими відзнаками. Весь свій вільний час він віддавав благоустрою міста Стародуб. А Єлизавета Іванівна підтримувала своїми жертвами українські видання та недільні школи, жіночу гімназію в Полтаві. Також вона була членом «Української громади», співзасновницею Народної бібліотеки і президентом благодійного товариства в Польщі. Є. І. Милорадович також була фундатором товариства ім. Т. Г. Шевченка у Львові – внесла 20 тис. австрійських крон для його заснування в 1873 р. З 1878-го вона очолювала Полтавське філантропічне товариство [43. С.24-25].

Таким чином, у другій половині XIX – на початку XX ст. у дворянській родині Марковичів-Маркевичів з'являються громадські і культурні діячі, історики, етнографи, письменники і музиканти, чия діяльність сприяла збереженню і передачі кращих культурних традицій народу.

1. Милорадович Г. А. Родословная книга черниговского дворянства. – СПб., Санкт-Петербургская губернская типография, 1901. – Т. 2. – Ч. VI. – 873 с.

2. Томазов В. В. Марковичі //Старожитності. – 1994. – №1-2. – С. 24-25; №3-4. – С.26-27.

3. Лукомский Д. К., Модзалевский В. Л. Малороссийский гербовник.– Издание Черниговского дворянства. СПб., 1914. – 292 с.4.

4. Номис М. Украинские поговорки, пословицы и такое прочее (на украинском языке). Серия: Литературные памятники Украины. К.: Лыбидь, 1993 г. – 768 с.

5. Метлинский А. Л. Народные Южнорусские песни. Издание Амвросия Метлинского. Киевъ. Въ университетской типографии. 1854. – 494 с.

6. Білоусько О. А., Мірошніченко В. І. Нова історія Полтавщини. Кінець XVIII – початок XX століття. Полтава: Оріяна, 2003. – 264 с.

7. Катков Михаил Никифорович (1818 – 1887) – известный русский публицист. В 1863 г. он стал, вместе с Леонтьевым, редактором «Московских Ведомостей».

8. Русский вестник. – 1867. – № 8-12. Отдельное издание. – М., 1867.

9. Нигилизм (від лат. *nihil* – ніщо, нічого) – соціально-моральне явище, яке виражається у запереченні загальноприйнятих моральних і культурних цінностей, невизнання будь-яких авторитетів.
10. Русский вестник. – 1873. – № 1-3.
11. «Две маски» – Русский вестник. – 1874. – №12; «Княжна Тата» – Русский вестник. – 1879. – №7; «Лесник» – Нива. – 1880. – №41-45.
12. «Четверть века назад» – Русский вестник. – 1878. – №№4, 6 – 8, 10-12; отд. изд. – М., 1879. «Перелом» – Русский вестник. – 1880. – №2-10; 1881. – №1-12. «Бездна» – Русский вестник. – 1883. – №1-11; 1884. – №5-11; отд. изд. – М., 1883-1884.
13. Голубчик Г. Д. Соціокультурна діяльність Миколи та Андрія Маркевичів крізь призму сімейної історії //Грані. – 2003.– №5. – С.47-52.
14. Жемчужников Л. М. Из воспоминаний о Т. Г. Шевченко //«Основа» – 1861. – № 3. – С. 1 – 21.
15. Романова Н. М., Михайленко В. В. Национальные общества Санкт-Петербурга XVIII-XXI вв. Научное информационно-справочное издание. СПб.: ЗАО «Издательский Дом СПН», 2004. – 210 с.
16. Засенко А. Е. Марко Вовчок.– М., 1958.
17. Брадiс Є. Сила молодая (Повесть о писательнице Марко Вовчок.) – Л.: Дет. лит., 1972.– 240 с.
18. Лобач-Жученко Б. Б. Про Марка Вовчка.– К.: Дніпро, 1979.– 310 с.
19. Русские писатели 1800-1917. Биографический словарь. – Т.1. – 1992.– С.451-454.
20. Брадiс Є. Марко Вовчок. К.: Дніпро, 1975.– 368 с.
21. Биографический словарь членов Императорского Московского Археологического Общества. – СПб, 1915.
22. Линниченко И. А. А. И. Маркевич. – Одесса, 1904.
23. Рябiнiн-Склярєвський О. Херсонський гурток Русова 1885 – 1889. – Запорiжжя: Тандем-У, 2003. – 72 с.
24. Немченко І. Дмитро Маркович і херсонський белетристичний збiрник «Степ» (1886) // Константи: Альманах соціальних досліджень. – 1997. – № 2. – С. 15–20.
25. Русова С. Мої спомини //За сто лiт. – К.: ДВУ, 1928. – Кн. III.
26. Михайлин І. Історія української журналістики ХІХ столiття: Підруч. – К.: ЦНЛ, 2003. – 720 с.
27. Каляка М. Степові–110: Нарис про херсонський часопис. Історія альманаху «Степ». – Херсон: Просвіта, 1996. – 8 с.
28. Бойко А. Херсонський альманах “Степ” //Пiвденна Україна ХVІІІ–ХІХ столiття. – Запорiжжя: Тандем-У, 2001. – Вип. 6. – С. 303–304.
29. Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. //Зiбр. творiв: У 50 томах. – К.: Наук. думка, 1984. – Т. 41. – С.
30. Маркович Д. По степах та хуторах: Оповідання. Драма. Спогади. – К.: Дніпро, 1991. – 460 с.
31. Не Іван. Марковичеві зерна //Константи. – 1997. – № 2.
32. Маркович Б. А. Геометрия пространства. – СПб., 1911.
33. Маркович Б. А. Марко Вовчок (М.А.Маркович). Биографический очерк // Союз женщин. – 1908. – № 1. – С. 11-15; № 2. – С. 10-21.
34. Марко Вовчок. Твори в 7 т. – Т.7. – Кн. 2. – К.: Наукова думка, 1967. – 423 с.
35. До 100-рiччю від дня народження А. І. Маркевича // Вісник древньої історії.– 1955.– №4 (54).
36. Маркевич А. И. Моя автобиография / Предисловие С. Б. Филимонова // Археология Крыма.– Симферополь, 1997.– Т.1.– №1.– С.186-188.
37. Славяноведение в дореволюционной России.– М.,1979.– С.234.; Маркевич А. И. Юрий Крижанич и его литературная деятельность. Историко-литературный очерк // Варшавские университетские известия.– Варшава,1876.– №1.– С. I-X, 1-122; N2.– С. 1-103.
38. Маркевич А. И. К истории Крымских архивов //Труды тринадцатого Археологического съезда в Екатеринославе. 1905.– М., 1908.– Т.2.– С. 166-173.
39. Непомнящий А. А. Арсений Маркевич: Страницы истории крымского краеведения. – Симферополь: Бизнес-информ, 2005.– 432 с. (Библиография крымоведения. – Вип.3; Бржостовская Н. В. Деятельность губернских архивных комиссий по созданию исторических архивов //Труды Московского государственного историко-архивного института.– М., 1954.– Вип. 5.– С. 76-116.
40. Маркевич А. И. «TAURICA». Опыт указателя сочинений, касающихся Крыма и Таврической губернии вообще. Вип. 1.– Симферополь, 1894; Вип. 2.– Симферополь, 1898; Вип. 3.– Симферополь, 1902.
41. Маркевич А. И. Крым в русской поэзии: Сборник стихотворений. Симферополь, 1897; Маркевич А. И. Пушкин в Крыму и Крым в произведениях Пушкина.– Симферополь, 1887; Маркевич А. И. Н. В. Гоголь и В. А. Жуковский в Крыму.– Симферополь, 1902.

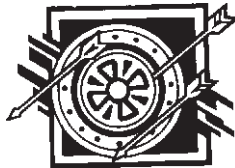

42. Павловский И. Ф. Полтавцы: Иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители. Полтава, 1914. – 294 с.

43. Томазов В. В. Марковичі //Старожитності. – 1994. – №1-2. – С .24-25; №3-4. – С.26-27.

В статье рассматривается культурно-образовательная деятельность известных представителей дворянского рода Левобережной Украины Марковичей-Маркевичей. Охарактеризован их вклад в развитие общественных, научных институций и учреждений, роль в литературных процессах, художественной и научной жизни Украины второй половины XIX – начала XX ст.

In article cultural-educational activity of known representatives of a sort of Left-bank Ukraine of noble family Markovichev-Markevichev is considered. Their payment in development public, scientific уnstymyццуй and establishments, a role in literary processes, art and scientific life of Ukraine of second half XIX – the beginnings of XX – tem is characterized.

СЕРЕДНЬОСТАТИСТИЧНИЙ СТАН ЗДОРОВ'Я СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНИНА

У статті аналізуються причини погіршення здоров'я селян в Україні.

Ключові слова: здоров'я, тривалість життя, хвороби.

В Україні в 1990-2000 роках зберігався багато в чому радянський підхід до охорони здоров'я сільського населення. На державному рівні охорона здоров'я не популяризувалась як найвищий ресурс суспільства та основа його процвітання. Наслідком цього стало погіршення громадського здоров'я та наближення його до стану соціальної катастрофи. Ставлення сільських мешканців до власного здоров'я характеризувалось байдужістю і нехтуванням.

Більш того, склалася парадоксальна ситуація – країна посідала перше місце у Європі за кількістю лікарів (на 100 тис. населення – 460 лікарів) і таке ж місце за природним зменшенням (смертністю).

За даними Українського інституту соціальної гігієни та управління охороною здоров'я, рівень захворюваності сільських мешканців залишався нижчим, ніж у городян, на 30-32% і становив 926 осіб на 1000 ос. населення. Але, якщо врахувати, що середній показник смертності був вищим на 63,5%, тоді ці цифри слід розглядати лише як свідчення несвоєчасного виявлення захворювань, невисокої якості медичного обслуговування на селі. Із кожних 1000 мешканців сільських районів здоровими були 218,9 людини, функціональні зміни в організмі мали 406,6, а хронічну патологію – 375,5. Найпоширенішими у мешканців села були хвороби системи кровообігу, нервової системи, органів відчуття та дихання, психічні розлади. Первинна інвалідизація становила 42,8 ос. на 10 тис. населення [1].

Виробничий процес на селі характеризувався специфічними шумовими, вібраційними, електромагнітними параметрами, що часто перевищували встановлені нормативи, не забезпечували безпечного, комфортного середовища для здійснення трудової діяльності.

Захворюваність певних професійних груп сільських трудівників мала свої особливості. У тих, хто контактував із комплексом пестицидів, найчастіше виникала патологія серцево-судинної, нервової систем та шлунково-кишкового тракту. У працівників тваринництва, зокрема, операторів доїння, найбільш поширеними були хвороби опорно-рухового апарату. У механізаторів найчастіше траплялися неспецифічні хвороби легень (40%), гіпертонія (15%), ішемічна хвороба серця (15%), вібраційна хвороба. Неблагополучним був стан здоров'я сільських дітей і підлітків. З них до першої групи здоров'я належали 26,5% осіб, до другої – 44,6, до третьої – 26,5, до четвертої – 3,3%. Серед дітей, які вступали до перших класів сільської школи, лише 54% були фізично "зрілими". Захворюваність сільських підлітків перебувала на рівні 900-1200 відхилень у стані здоров'я на 1000 обстежених. Близько 50% дітей віком до 15 років залишалися нездоровленими. У 1992 р. із 11,9 тис. сільських шкіл тільки 197 налагодили систематичний нагляд за здоров'ям і фізичним розвитком учнів, дозуванням фізичних, розумових навантажень на них, до-

---

© Ігнатенко Марина Миколаївна – доктор історичних наук, професор Республіканського вищого навчального закладу "Кримський гуманітарний університет" (м.Ялта).

триманням соціально-гігієнічних норм і режимів та контроль за якістю харчування школярів.[2]

Через погіршення умов із надання медичних послуг зросла кількість населення, яка просто не може одержати первинної медичної допомоги. В досліджувані роки збільшилася кількість сільських громадян, хворих на туберкульоз.

Надання медичної допомоги мешканцям села здійснювалося через розгалужену мережу лікувально-профілактичних закладів: 45 обласних лікарень, 164 обласні диспансери, 628 центральних і районних, 1437 дільничних та 1401 сільська медична амбулаторія, а також 16,4 тис. фельдшерсько-акушерських пунктів і понад 3,5 тис. про-філаторіїв при тваринницьких фермах сільгоспідприємств. Однак часто матеріально-технічний стан цих закладів не відповідав необхідним умовам. Половина фельдшерсько-акушерських пунктів і 60% сільських медичних амбулаторій розміщувались у напівприсосованих приміщеннях, 30% центральних районних лікарень не мали водогону і каналізації. Крім цього, із 5 тис. посад лікарів, необхідних для сільських амбулаторій, 803 (16%) залишалися вакантними, а 773 (15%) – зайняті сумісниками. В 1992 р. 16 дільничних лікарень і 55 амбулаторій працювали без лікаря, а 899 фельдшерсько-акушерських пунктів взагалі не мали медичних працівників. Нерозв'язаною залишалася проблема забезпечення сільської медицини транспортом, телефонами, апаратурою, обладнанням, медикаментами. У цілому медична допомога для селян була менш доступною, ніж для городян, а лікування – менш ефективним. Через це до лікарів на селі зверталися рідше, ніж у містах. Давався взнаки і такий чинник, як віддаленість: якщо вона становила 10 км і більше, то кількість відвідувань медичного закладу зменшувалася приблизно втричі. Із загального числа госпіталізованих осіб сільські мешканці становили 34,4%. Всі ці обставини спричинили суттєве старіння сільського населення: протягом 1980–1990-х років середній вік його підвищився з 36,3 до 39,8 року. У віковій структурі селян склалася стійка тенденція до зменшення як абсолютного обсягу, так і частки осіб, молодших працездатного та працездатного віку. Чисельність сільських мешканців, молодших працездатного віку, скоротилася – на 20,9%, працездатного на 16,7%, у той час як осіб пенсійного віку – лише на 2,1%.[3]

У 1990-і роки природа цих зрушень зазнала суттєвих змін. Якщо наприкінці 1980-х років найбільшими темпами скорочувалося сільське населення віком 15-24 роки, що було викликано головним чином високим міграційним впливом його з сільської місцевості, зростанням чисельності пенсіонерів, то в наступні роки зростання пропозиції на міських ринках праці докорінно змінило цю ситуацію. Вони відтягували сільську молодь працездатного віку, відносно стабілізувавши її роль і місце в соціальному середовищі села. Протягом 1990–1998 рр. чисельність осіб віком 20-24 роки зросла на 9,9%, незмінною залишалась група – 25-29 років, водночас приріст отримало населення 30-39 і особливо 40-49 років. Загрозливими темпами скорочувалася кількість дітей і підлітків [4].

Відзначені трансформації формували стійку тенденцію до розширення піраміди вікової структури сільського населення України вгорі і звуження її внизу, що свідчило про загострення у подальшому проблеми його природного відтворення. А погіршення демографічних показників призводило у свою чергу до надмірного навантаження непрацездатних мешканців на працездатних. На початок 1999 р. на 1000 працездатних припадало 1019 ос. непрацездатних [5].

Відбулося порушення структури харчування селян. Дефіцит у харчовому раціоні вітамінів, особливо антиоксидантів, спричиняв так званий "прихований голод", що сприяв розвитку і різкому зростанню хронічних захворювань, що набували епідемічного характеру.

У досліджувані роки суттєво погіршилося харчування. В 2005 р. селяни споживали від необхідних науково-обґрунтованих норм лише 48,8% м'яса і м'ясо-продуктів, 59,4% – молока і молокопродуктів, 82% – яєць, 76% – овочів, 43,1% – фруктів.[6]

В Україні склалася ситуація, коли за умов досить великої території та достат-

ності природних багатств чисельність населення знижувалася (знижувалась і тривалість життя), що загалом свідчило про депопуляцію, або виродження українства.

Нестабільність та постійні потрясіння: революції, голодомори, війни, реформи притупили один із головних інстинктів сільських трудівників – відтворювати собі подібних, зникла відповідальність перед нащадками, суспільством за продовження роду.

У досліджувані роки проблеми народонаселення села України набула незворотного характеру. Заголовки публікацій ЗМІ ставали все вражаючішими: "Село гине! Демографічна криза в сільській місцевості переростає в демографічну катастрофу"; "Проблеми національної безпеки і демографічне виживання", "Демографія – наука про смерть", "Нас знову стало менше".

За роки незалежності українське село втратило майже 2 млн. мешканців, що становило половину загального скорочення населення України. І це при тому, що частка сільського населення у загальній його чисельності в країні становила 32%, або 15,8 млн. людей (2001 р.) [7]. Якщо у 1990 р. коефіцієнт природного скорочення населення на селі досягав 3,4 на 1000 осіб населення, то в 2002 р. – вже 9,8, а питома вага господарств, що склались із однієї особи, підвищилася до 23,1% [8].

Україна за темпами старіння населення наблизилася до країн із найстарішим населенням і посідала 19 місце за чисельністю населення за віком 60 років і більше (20,9%) (Японія – 26,3%, Італія – 25,6%, Німеччина – 25,1%, Швеція – 23,4%, Греція – 23%) [9].

У роки незалежності на селі домінувала тенденція переважання смертності над народжуваністю. В 1996 р. народилося 276 211 дітей, що в 1,7 разу було менше, ніж у 1986 р. Число померлих за це ж десятиріччя зросло з 565 150 до 776 717 ос., або в 1,37 разу. За даними Міністерства охорони здоров'я, у 1992–1997 рр. смертність дітей збільшилася з 13,5 до 15,2 ос. на кожного з 1000 новонароджених. Ця тенденція була досить небезпечною. Якщо в 1991 р. перевищення кількості померлих над народженими в середньому по Україні становило 36 тис., то в 1996 р. – 309 тис. людей. Статистичні прогнози свідчили, що загальна чисельність населення продовжуватиме зменшуватись і на початок третього тисячоліття [10].

На відміну від розвинутих країн світу, де процес старіння супроводжувався не тільки зменшенням народжуваності, а й смертності (і, як наслідок – збільшенням тривалості життя), в Україні одночасно відбувалося зниження народжуваності і підвищення смертності.

Досить інтенсивно змінювалися показники народжуваності. Протягом 1990–2000 рр. абсолютна кількість народжених зменшилася на 67,2 тис. ос., або на 31,4%. Загальний коефіцієнт народжуваності, що визначався кількістю народжень із розрахунку на 1000 ос. населення, знизився з 12,7% до 9,3% і був найнижчим за весь повоєнний період [11]. Серед основних причин цього явища було погіршення становища основної демографічної ланки сільської сім'ї. Протягом 90-х років постійно знижувався загальний показник шлюбності: за 1995–1995 рр. кількість укладених шлюбів (у розрахунку на 1000 ос.) зменшилася з 7,9 до 7,5%. Найпомітніше така тенденція розвивалася в АР Крим, Запорізькій, Миколаївській, Сумській, Харківській, Чернігівській областях. Відповідно зростала кількість розлучень: у 1995-ому їх кількість по відношенню до зареєстрованих шлюбів становила 25,9%. Нерідко розпадалися навіть ті сім'ї, що мали від одного до трьох дітей віком сім-вісім років. Половина розлучень відбувалась із таких причин, як відсутність дітей, психологічна та сексуальна несумісність [12].

У цілому становище сільської сім'ї, крім падіння народжуваності, характеризувалося зростанням кількості розлучень і неповних сімей, зменшенням кількості повторних шлюбів, зниженням ролі соціальних чинників, зростанням значущості внутрішніх регуляторів поведінки у шлюбі, демократизацією стосунків між чоловіком та жінкою, проживанням подружніх пар без оформлення шлюбів тощо.

Такі обставини не могли не позначитися на загальних темпах природного відтво-

рення сільського населення. Якщо в 1993 р. із кожної тисячі жінок народжувала 51, то в 1997 р. – 43 [13]. Середній вік матерів, які народили дітей у 2000 р., становив 24 роки [14]. Загалом 3/4 дітей народжувалося саме такою віковою категорією жінок [15]. Все менше дітей народжували жінки старших вікових категорій.

Сумарний коефіцієнт, або так звана вичерпна плідність жінок, який характеризується кількістю дітей, що може народити жінка за весь період фертильності, знизився до рівня, що не забезпечував навіть простого відтворення – 1,6 дитини. Результати наукових досліджень виявили, що в 1996 р. основною причиною зменшення сумарного коефіцієнта народжуваності було скорочення чисельності селянок фертильного віку внаслідок інтенсивного їх відпливу з села, а починаючи з 1996 р. – затуханням дітородної функції жінок віком 15–49 років.

Однією з першопричин такої ситуації була деформація демографічного ідеалу сільських жінок (уявлення про оптимальну кількість дітей у сім'ї та його реалізація в напрямку зменшення кількості бажаних дітей). За даними соціологічних досліджень, на початку 1990-х років 80,4% опитаних сільських жінок планували народити дві або три дитини, але реалізувати ці наміри з них зуміли лише 67,9% [16]. Отже, село невпинно продовжувало трансформуватися в напрямку від багатодітних до малодітних родин. Основна причина зниження народжуваності до рівня, який не забезпечував збереження чисельності селян, полягала в тому, що задоволення потреби в дітях, материнстві та батьківстві конкурувало з низкою інших потреб, тим елементарніших, чим нижчий рівень життя. Якщо враховувати, що 60% населення перебувало за межею бідності, понад 70% працівників отримували заробітну платню, нижчу прожиткового мінімуму, а рівень існування селян зводився до елементарного виживання, то ситуацію з народжуваністю на селі можна вважати кризовою.

У 1996 р. у 2 595 сільських населених пунктах (9,1% загальної кількості) не було дітей віком до п'яти років. Найбільше таких сіл на Сумщині (348), Харківщині (330), Чернігівщині (310). У 6,7% сіл України не було дітей і підлітків 6–15 років, у 4,9% – молоді 16–28 років [17]. Із даних про кількість народжених на селі дітей видно, що в 1995 р. 47% родин мали по одній дитині, 33% – по дві, 10,8% – по три, 3,8% – чотири, 3,4% мали п'ять і більше. Зростало число бездітних подружніх пар. На початок 1998 р. в Україні було 14 млн. сімей (в тому числі 2,4 млн. молодих), а чисельність дітей становила 12,2 млн., що свідчить про те, що понад 3 млн. сімей (580 тис. молодих) не мали дітей [18]. За 2001–2005 рр. у 3,6 тис. селах (12,5% загальної кількості) не народилося жодної дитини [19]. Зросла кількість безпритульних дітей. Чимало з них мігрували до великих міст, жебракували, вживали наркотичні речовини, алкогольні напої. Економічні причини зниження народжуваності селян крилися у виробничій сфері, оскільки та частина національного доходу, що використовувалася на особисте споживання, навіть у некризових умовах не відшкодовувала необхідних витрат сім'ї на утримання не тільки третьої, а й навіть другої дитини. Тому пересічна сільська сім'я з дітьми економічно не була забезпеченою, рівень життя її був нижчий, ніж соціально необхідний.

Індикатором тривалості життя виступала динаміка смертності. Середня тривалість життя в Україні була найнижчою в Європі – 60,7 року у чоловіків, 72,5 – жінок. Протягом 1989–2000 рр. цей вік скоротився відповідно на 3,9 і 1,8 року [20]. Показники смертності селян постійно зростали: протягом 1990–2000 рр. кількість померлих збільшилась із 272,6 тис. до 301 тис. осіб, або на 10,5%, а коефіцієнт смертності (кількість померлих на 1000 селян) підвищився від 17,2 до 19% [21]. Ця динаміка особливо прискореною виявилася в першій половині 1990-х років, коли соціально-економічна криза на селі набувала тотального характеру.

Більшість померлих були людьми похилого віку: з 527 тис. померлих у 1995–1997 рр. понад 85% становили особи, старші 55 років. При цьому близько 70% із них були працівниками різних галузей сільського господарства – механізаторами, тваринниками, спеціалістами [22].

У 90-і роки відбувся процес "омолодження" коефіцієнта смертності, тобто

зниження середнього віку померлих, скорочувалася середня очікувана тривалість життя при народженні селян. Найнижчим він виявився у 1995-1996 рр.: чоловіків – 61, жінок – 72,6 року. У 1999-2000 рр. він дещо підвищився, але не досяг рівня 1990 р. і залишився на показниках, що мали місце 40 років тому [23]. Серед померлих протягом 1995-1997 рр. – 65% становили чоловіки працездатного віку [24]. В Україні, за європейськими мірками, темпи смертності сільських дітей віком до року були дуже високими. В Харківській області вони були удвічі вищими [25].

Подальше зростання смертності на селі протягом 1990–2000-х років зумовлювалось економічною кризою – зниженням рівня життя (погіршенням якості харчування, можливостей одержання власної лікувальної допомоги), зростанням психологічного навантаження. Більшість українських селян жили за межею бідності. Про недоїдання селян свідчить факт, що сімей із найнижчим середньодушовим доходом споживання було менше, ніж із достатніми доходами.

Важкі умови сільськогосподарської праці та сільського побуту підвищили ймовірність смертності селян порівняно з городянами. В Черкаській області протягом 1990-2003 рр. на 1000 ос. сільського населення припадало 18,8–23 смертей, тоді як у місті удвічі менше – 10–13,2 [26].

Село посідало одне з перших місць (після шахтарів) за рівнем смертності від нещасних випадків: протягом 1991-1996 рр. на виробництві загинуло 1,5 тис. сільських трудівників. Найбільше серед них було механізаторів (34,1%), водіїв (13,4%), ремонтників (11%). Основною причиною цього явища стала низька виробнича дисципліна у сільгоспідприємствах, де нерідко діяв принцип: "Вмієш? Тоді ставай до роботи". Більше третини смертельних випадків сталося через пиляцтво. До небезпечних чинників слід додати і стан техніки: 98% наявного тракторного парку експлуатувалося понад 25 років. "Класичним" прикладом нещасного випадку з механізатором можна вважати таку ситуацію: тракторист за допомогою "пускача" заводить двигун трактора, що стоїть із увімкненою передачею. Двигун заводиться..., і машина наочується на людину [27].

Природний рух сільського населення стримувався й погіршенням якісних показників його здоров'я. Для України став характерним високий, порівняно з іншими державами, рівень інвалідності громадян, особливо в тих районах, що зазнали радіоактивного забруднення внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС. Через недостатній рівень медичної культури мали місце спалахи небезпечних інфекційних захворювань, поширювалася наркоманія і токсикоманія, зросла кількість хворих на психічні розлади. Протягом 1995–2000 рр. захворюваність на інфекційні і паразитарні хвороби зросла на 17,2%, ендокринної системи, порушення обміну речовин та імунітету – на 22,3%, сечостатевої системи – на 30,4%, крові і кровотворних органів – майже в 1,5 разу, уроджених аномалій стало більше на 24,2% [28]. Обмежене державне фінансування медицини, здійснюване в умовах економічної кризи, бюджетного дефіциту, не дозволило належним чином лікувати і запобігати цим захворюванням. У свою чергу селяни через свою неплатоспроможність не могли користуватися послугами медичних закладів ринкового типу, що знаходились у містах. Сюди слід додати і вплив збільшення стресових ситуацій через соціальну невизначеність статусу й належного соціального захисту щодо оплати праці, безробіття, пенсійного забезпечення та ін.

Зміни в природній складовій сільського життєвого середовища в Україні за-слуговують однозначно негативної оцінки. Перелік впливів, наслідків сільськогосподарської діяльності є досить довгим, а їх оцінка – надто важкою. Ці обставини негативно позначалися на умовах проживання в селі. Практично більшість сіл України продовжувала функціонувати в умовах пошкодженого природного середовища: за розрахунками фахівців, наприкінці 1990-х років забруднені і дуже забруднені території становили близько 40% земель; відносно чистих територій – лише 7%. Разом із тим майже 1% – це місцевості екологічної катастрофи – зона відчуження після аварії на ЧАЕС [29].

Сільські мешканці потерпали від більшості негативних впливів, але, як правило, були позбавлені можливості запобігання їм.

Серед європейських країн Україна, незважаючи на спад виробництва, в більшості галузей мала найвищий інтегральний показник негативних антропогенних навантажень на природне середовище. Фермерські господарства, що спеціалізувалися на скотарстві, у більшості порушували екологічні, санітарно-гігієнічні вимоги. Мікроклімат приміщень, забруднена атмосфера, поверхневі стоки негативно позначалися на природному середовищі.

Державна форма власності та породжені нею негаразди, зокрема, низька мотивація праці (безгосподарність) трудівників села, спричинили в радянський період нерациональність у використанні природних ресурсів. Спочатку в умовах ринкових трансформацій переважало споживацьке, руйнівне господарювання, з часом поступово утверджувалося розуміння необхідності економного ставлення до довкілля. Цьому сприяв зарубіжний досвід, де підприємства, що дбають про збереження навколишнього природного середовища, користуються репутацією екологічно чистого виробництва, мають більше шансів залучати висококваліфікованих працівників, потенційних інвесторів, активніше діяти на ринку збуту продукції.

Практика України років незалежності свідчила, що всі чинні економічні й адміністративні природоохоронні заходи здебільшого спрямовувалися на боротьбу з руйнівними наслідками нерационального використання природних ресурсів, а не на запобігання їм.

Україна належала до екологічно забруднених країн, причому значні її території (Чорнобильська зона) взагалі непридатні для проживання, ведення господарства.

Природа розглядалася як безкоштовне джерело ресурсів і продовольства. Жоден із політиків, державних діячів України серйозно не обраховував результати тих економічних втрат, що спричинялися вирубкою лісів, забрудненням водоймищ.

Основними чинниками антропогенно-техногенного впливу на довкілля, поряд із видобутком корисних копалин, складуванням відходів, було скидання стічних вод, хімізація сільського господарства.

У 1990-і роки в Україні переважали шкідливі технології вирощування сільськогосподарських культур. Внаслідок використання великої техніки, ґрунт надмірно ущільнювався, руйнувалася його структура, а деградація ґрунту спричиняла зниження врожайності пшениці до 40%, кукурудзи – 33%, картоплі – 27%. Внаслідок цього понад третина добрив і майже п'ята частина пального витрачалися непродуктивно [30].

Сільське господарство – галузь, що суттєво впливає на біосферу, чинить антропогенний вплив на 80% території України. З 1983–2005 рр. втрачено 353,3 млн. т гумусу, при щорічних обсягах змиву ґрунту до 600 млн. т. Державна програма захисту земель від водної і вітрової ерозії до 2010 року передбачила зменшення розораності території України з 57% до 51%. На думку науковців, ці заходи не сприятимуть необхідному поліпшенню екологічного становища, необхідно скоротити рілля щонайменше на 25-30%. Крім того, в програму закладено, м'яко кажучи, архаїчні способи меліорації: планувалося спорудити 180 тис. км земляних валів, 2 тис. км захисних дамб, 5,5 тис. км водоскидних споруд. Очевидно, розробники програми перебували в полоні радянських стереотипів, пропонували такі механізми, що стали однією з причин нинішньої екологічної ситуації і були чи не найодіознішими в ХХ ст. [31].

Промислові, транспортні, військові потреби вимагали невпинного нарощення постачання сировинних ресурсів, одним із постачальників якого виступало сільське господарство.

Учені переконані, що надзвичайно важливо забезпечувати рівновагу у системі: виробництво – природа. Нагальним залишалось створення передумов, за яких високі темпи економічного зростання та задоволення споживчих потреб могли

супроводжуватися відновленням якості навколишнього середовища. На жаль, відбувалося хижацьке вичерпання природних ресурсів і, як наслідок, – нарощування відходів виробництва (техногенних утворень), що призводило до деградації природного середовища, погіршення умов проживання на селі. Очевидно, корисним залишався досвід країн ЄС, що стали на шлях раціоналізації природо-користування й екологізації господарської, виробничої діяльності. Слід зважати і на глобальні екологічні проблеми людства.

Концепція сталого розвитку, ухвалена на Конференції ООН в Ріо-де-Жанейро 1992 р., передбачила розвиток суспільства, коли задоволення потреб сучасних поколінь не має ставити під загрозу можливість робити це майбутнім поколінням. Водночас світова спільнота ігнорувала виклики та нарощувала безгосподарне використання енергії. За даними Всесвітньої метеорологічної організації, протягом 1992–2002 рр. середньорічна температура суттєво зросла (на 0,6°C порівняно з ХІХ ст.). Потепління клімату призводило до почастищення стихій: землетрусів, вулканів, цунамі, ураганів, смерчів, підтоплення територій, розширення площ пустель тощо. Не виконувалися у належному обсязі міжнародні конвенції (Киотський протокол 1997 р.) про обмеження емісії парникових газів, кількість викидів яких невпинно зростала.

Ґрунт, як основне джерело отримання продуктів харчування, впливає на формування здоров'я людини, виступає важливим чинником формування геохімічних процесів, від яких залежить хімічний комплекс організму людини. Є всі підстави вважати, що селянство мешкало в середовищі, антропогенно зміненому, трансформованому під впливом його ж діяльності. Створюючи техносферу, селяни мало звертали увагу на підвищення комфортності довкілля, комунікабельності та забезпечення захисту від природних негативних впливів.

Державний контроль за умовами праці на селі залишався слабким. Агropolітичні ініціативи держави, що висувалися в плані нарощення виробничого потенціалу села, не завжди пов'язувалися із засобами досягнення цієї мети, зокрема, підвищення працездатності, продуктивності, ефективності, мотивації трудової, соціальної активності працюючих. Як наслідок, власники великих сільгоспдприємств, котрі прагнули скоротити витрати на виробництво, не виявляли зацікавленості в поліпшенні умов і безпеки праці. Виробничий процес організовувався так, що зберігалися постійні загрози травматизму, захворюваності, в тому числі і внаслідок використання фізично й морально зношених машин, устаткування.

Наприкінці 1990-х – на поч. 2000-х років відбувалося збільшення чисельності сільських працівників, які трудилися в умовах підвищеної тяжкості. За визнанням науковців-медиків, такі умови спричинили фізичні перевантаження на опорно-руховий апарат, функціональні системи організму, позначалися на працездатності, спричиняли перевтому, а значить, були причиною травм.

У сільському господарстві чимало технологічних операцій здійснювалося за змінним графіком роботи працівників. За даними медичних обстежень, саме праця в таких умовах прискорювала старіння серцево-судинної системи на 4-12 років, негативно впливала на травлення, спричиняла нервово-психічні розлади [32]. Отже, люди, зайняті в сільському господарстві, працювали у далеких від оптимальних санітарно-гігієнічних і психофізіологічних умовах.

Порівняно з радянським періодом, у 1990–2000-і роки поглибилися процеси пошкодження ґрунтів, площа ріллі на душу населення України постійно зменшувалася.

У країнах ЄС, США традиційно використовується як базовий критерій оцінки ефективності галузі – здоров'я, тривалість життя, благополуччя громадян і суспільства в цілому. Уряди цих країн тримають зазначену проблему в полі особливої уваги. Крім того, серед найнебезпечніших чинників, що впливають на появу захворюваності та смертності, неналежне, неякісне харчування, відносний вклад його становить 35–50%. Для порівняння: вплив спадковості на здоров'я людини – у межах 15–20%, стану навколишнього середовища – 15–20%, охорони здоров'я – 10–15%, способу життя – 10–15% [33].

В Україні в 2000-і роки відбувалося катастрофічне зниження родючості ґрунтів. Щорічні втрати гумусу становили близько 600 кг на 1 га, загострилися проблеми з балансом поживних речовин. Щорічний винос їх із 1 га ґрунту перевищував надходження на 110–120 кг. За 1991–2006 рр. урожайність озимої пшениці скоротилась утричі, жита і цукрових буряків – у 1,5 разу. Лише у 2003 р. бур'янами було винесено 114 тис. т азоту, 42 тис. т фосфору, 135 тис. т калію. Через неборотьбу з бур'янами втрачено сільськогосподарської продукції на суму 4,5 млрд. грн. [34].

Ефективність використання земель в Україні залишалася значно нижчою, ніж у середньому по Європі. З ґрунтом щороку виносилося 11 млн. т гумусу, 0,5 млн. т азоту, 0,4 млн. т фосфору і 0,7 млн. т калію. Збитки від ерозії ґрунтів дорівнювали 9,1 млрд. грн. щорічно [35].

У 1990-і роки розпочалося безконтрольне освоєння земель, здебільшого це сінокоси, пасовища, заболочені й перезволожені території. Спостерігалось і посилення техногенного навантаження на угіддя, що вирізнялися якісним хімічним складом. КСП, відмовившись від ведення землеробства за принципом сівозмін, здебільшого кілька років поспіль вирощували на одних і тих же полях соняшник, кукурудзу, ріпак та інші культури. Тривале екстенсивне використання угідь негативно позначалося на стані довкілля. Площа орних земель щорічно скорочувалася на 10 тис. га. Протягом 1991–1999 рр. площа сільгоспугідь зменшилася більше як на 1 млн. га, у тому числі орних земель – на 400 тис. [36]

У суспільній свідомості зберігалось багато в чому мілітарне розуміння взаємовідносин людини і природи. Протягом 1990–2000-х років на політичному рівні велися дискусії щодо кількості можливого використання техніки у сільгоспвиробництві. Переважала думка, що чим більше, то краще, висловлювалося занепокоєння зменшенням одиниць техніки, порівняно з радянським минулим. Не були проведені відповідні обрахунки та не визначено такої кількості, яка б не створювала техногенного навантаження на природу. Конструкторське проектування тракторів та іншої сільськогосподарської техніки практично спрямовувалося на нарощення їх фізичної потужності, майже зовсім не розглядалися можливі наслідки впливу її на ґрунт та сільгоспугіддя. На українських ланах довго затримувалися великі гусеничні трактори. Ця техніка, оснащена потужними двигунами, нещадно руйнувала родючий шар. У країнах ЄС завжди віддавалася перевага універсальним колісним тракторам, що відрізнялися низкою економічних, технологічних, екологічних переваг. У США при розробці сільгосптехніки вже в 1970-і роки використовувався так званий принцип "бізона", суть якого в тому, що тиск техніки на ґрунт не повинен перевищувати тиск, що створює бізон. Країни світу значно раніше зрозуміли те, що саме від потужності двигунів зростає продуктивність обробітку ґрунту, мінімізувалися техногенні впливи. На початку 1990 років середня потужність двигунів вітчизняних тракторів досягла 80 кВт на 100 га, тоді як у Німеччині, Бельгії, Данії, Італії відповідно 284; 214; 213; 162 кВт [37].

Використання великої кількості техніки у сільському господарстві, особливо технічно несправної, сприяло утворенню токсичних компонентів у продуктах згорання двигунів. Із відпрацьованими газами двигунів внутрішнього згорання виділялися такі речовини, як оксид вуглецю, вуглеводні СН, оксиди азоту NO, з'єднання свинцю, альдегіди, канцерогенні речовини. З автомобільними вихлопами в атмосферу потрапляло близько 200 токсичних речовин, шкідливих здоров'ю; оксиди азоту виступали утворюючим елементом фотохімічного смогу.

Традиційна технологія вирощування сільськогосподарських культур із використанням важких тракторів призводила до зміни їх агрофізичних властивостей. У 1990-і роки в зернових господарствах кожна точка поля від трьох до п'яти разів піддавалася дії тракторів, при цьому ущільнювалося в середньому від 30 до 80% площ сільгоспугідь [38].

Процеси ерозії ґрунтів розвивалися невинно і охоплювали все більші площі сільгоспугідь. Особливо водна ерозія розвивалася в гірських регіонах, що ставали зонами екологічного лиха, проявлялася чи не щороку. Закарпаття,

Буковина, Поділля особливо відчутно пережили наслідки повені 2008 р. Ерозія ґрунту має здатність до інтенсивного саморозвитку; водяна ерозія найчастіше проявлялась у вигляді зливу верхнього шару ґрунту чи розмиву його вглибину. Найбільш руйнівний характер мала площинна ерозія, оскільки внаслідок відсутності регуляторів стоків дощові і снігові води змивали зв'язуючі компоненти, токсикодисперсні частини ґрунту. Відбувалося збіднення його поживними речовинами і втрачалася здатність утримувати вологу. На таких ґрунтах зникала рослинність, посилювалися процеси розмиву ґрунту, утворювалися вимоїни, а згодом – і яри.

Вітрова ерозія полягала у видуванні, переміщенні вітром дрібних сухих частинок ґрунту і гірських порід, призводивши тим самим до збіднення його дрібноземом, гумусом, основними елементами мінерального живлення рослин. Регулярно вона проявлялась у Криму та шістнадцяти областях України.

Інтенсивні вирубки лісів позбавляли ґрунти захисту. Поверхневий стік зростає удвічі, а то і втричі, а отже, ґрунти пересушувались.

У 1990–2000-і роки відбувалося тотальне порушення основоположного принципу землеробства – сівозміни. Висівання одних і тих же культур на одному і тому ж полі кілька років поспіль розвивало, посилювало вплив негативних біологічних, хімічних, фізичних чинників у ґрунті і, як наслідок, знижувало продуктивність рослин, призводило до нагромадження інфекцій, забур'яненості, розповсюдження шкідників. У країнах ЄС у практиці сільгоспвиробництва цей принцип унормовується законодавчо і передбачає чотирирічне чергування культур: пшениця – картопля – кукурудза на силос – цукрові буряки. Законом також забороняється вирощувати картоплю частіше, ніж один раз на три роки.

У 1990-і роки багато в чому зберігалася радянська практика, коли у сільському виробництві широкомасштабно застосовувалися міндобрива на основі технократичного стереотипу, спрямованого, власне, на механічне розв'язання проблем галузі, коли на надзвичайно складні природні системи екстраполювались уявлення, вироблені при вивченні простих технічних систем. При цьому фактично не бралися до уваги та принципова відмінність сільського господарства, що полягає в тому, що воно функціонує на основі природної екосистеми, а тому обмежене біологічними законами трансформації речовини, енергії та фізіологічними можливостями культурних рослин чи сільськогосподарських тварин.

Втручання людини у сільське довкілля. Що було традиційним з радянських рчасів, мало за мету передусім справжню гонитву за забезпеченням високих валових обсягів зерна. Зернова лихоманка притуплювала увагу сільгоспвиробників до екологічних питань; ставали звичними порушення правил агротехніки. Більшість керівників і фахівців сільгоспідприємств, які здобували освіту, професійні навички в радянську епоху, розглядали єдиним засобом нарощення обсягів виробництва хімічних речовин, міркували через призму проблеми пошуків шляхів підпорядкування природи, спрощення технологічного процесу у землеробстві.

Ґрунти в Україні залишалися перевантаженими мінералами і потребували їх збалансування за поживними речовинами. В 1970–1980-і роки внаслідок того, що хімічна промисловість недовиробляла фосфорну кислоту, вироблялася мізерна кількість змішаних і складних добрив, у надмірній кількості вносилися добрива з порушеним балансом хімічних речовин [39]. Використання міндобрив у підвищених дозах прискорювало процес розладу гумусу, швидкої втрати агробіологічних властивостей, місткості, спричиняло його руйнацію. Крім того, в практиці радянських господарств переважав поверхневий спосіб внесення добрив, що був нерациональним і екологічно шкідливим. Жодної критики не витримували способи їх зберігання.

Шкідливий вплив надмірного внесення добрив виявлявся досить широко, зводився до посилення розвитку водоростей та створення планктону; погіршення мікроклімату сільськогосподарських підприємств, що відбувалося внаслідок надходження надмірної кількості азоту в атмосферу, підвищення кислотності ґрунтів;

погіршення кругообігу поживних речовин; захворюваності рослин через порушення їх живлення.

У 1990-і роки різко зменшилися поставки і внесення мінеральних добрив та засобів захисту рослин: у 1994 р. господарства вносили на 1 га ріллі лише 26 кг мінеральних добрив, що у 5,5 разу менше, ніж у 1990 р.

Надлишкове накопичення у воді, рослинах азотних сполук – нітратів і нітритів, інтенсифікувало розвиток водяної рослинності, в результаті чого знижувався вміст кисню у воді, що згубно впливало на водні тваринні організми. Нітрати як основне джерело азотного живлення при надлишку досить негативно впливали на екологію, стан здоров'я людей і тварин. При потраплянні їх до організму людини, утворюються метабемо-глобінемії, канцерогенні утворення імунодепресивної дії, здатні перетворювати гемоглобін на метабемоглобін, що не здатний переносити кисень, а порушує клітинні мембрани і навіть генетичний код. Застосування необґрунтовано високих норм фосфорних добрив знижувало засвоєння рослинами мікроелементів (особливо цинку), призводило до забруднення ґрунту фтором, нагромадження забруднювачів (свинцю, хрому, міді).

Засоби захисту рослин, що з року в рік усе більше насичували ґрунти, негативно впливали на стан здоров'я селян. При інтенсивному застосуванні отрутохімікатів у трудівників пошкоджувалася структура спадковості, розладнувалася діяльність центральної нервової системи. Встановлено й те, що ці речовини, як і радіація, не мали нижнього порога дії й невинно руйнували імунну систему, стимулюючи у доквіллі розвиток вірусів. Пестициди, крім того, що сприяли підвищенню врожайності, посідали дев'яте місце в ряду найактивніших забруднювачів біосфери після таких речовин, як нафтопродукти, поверхнево активні речовини, фосфати, мінеральні добрива, важкі метали. Невміле їх використання викликало серйозні порушення екологічної рівноваги у природі.

Спроби нарощування зерна за рахунок підвищення доз мінеральних добрив і пестицидів себе не виправдовували, оскільки, одержуючи приріст валу продукції, одночасно втрачали її якість, беззворотно забруднювали доквілля, а швидка адаптація до них шкідників потребувала впровадження нових видів пестицидів, збільшення їх об'єктів використання. Ефект від використання пестицидів короткочасний, а негативні наслідки – довготривалі. Парадоксально, але втрати від шкідників на початку періоду їх застосування у сільському господарстві були менші, ніж у період їх використання. На практиці пестицидів вносилося набагато більше, ніж потрібно для попадання в необхідній кількості на шкідника. Це спостерігалось при знищенні колорадського жука: значна кількість розчину інсектициду потрапляла в ті місця, де не було комах, забруднюючи доквілля і навіть погіршуючи якість картоплі.

У 1990-і роки давали про себе знати наслідки використання в 1930–1980-і роки ДЦТ (дихлородифенілтрихлоретан), або, як його в побуті називали, дусту, хімічний склад якого настільки стабільний, що не піддавався розкладу у ґрунті водним середовищем. Застосування й інших видів пестицидів, потрапляння їх у продукти харчування мали негативні наслідки для здоров'я, особливо селян (зростання онкозахворювань). Країни ЄС у 1990-і роки швидко переходили на органічне землеробство, зростав попит громадян на екологічно чисті продукти: в 2005 р. половина ферм Данії працювала за органічною технологією. В 1995 р. після виявлення, що значна частина зібраної моркви містила високий рівень органічного пестициду, активізувала цю роботу і Великобританія. У 1997 р. ухвалено рішення про фінансове субсидування ферм, що виробляли екологічну продукцію. Фермери почали відмовлятися від мінеральних добрив, пестицидів і переходили на компост, гній. У 2004 р. 10% сільгоспугідь країни сертифіковано як екологічно чисті [40].

Унаслідок Чорнобильської катастрофи продуктами радіоактивного розпаду забруднено 4,6 млн. га сільгоспугідь (у тому числі 3,1 млн. га ріллі) і 4,4 млн. га лісів. Державні органи вивели з обороту 280 тис. га сільгоспугідь та 157 тис. га лісів [41].

У 1990–2000-і роки практично законсервовано роботи з усунення наслідків меліорації, що поводилася в 1940–1980-і роки. Зрошення у ці роки мало антропогенний вплив на ґрунти. Внаслідок поливів мінералізованою водою у їх хлорно-натрієвому складі відбувалися негативні явища, зокрема осолонцювання на суттєвій глибині, нагромадження токсичних солей та вимивання нетоксичних. Темпи засолення земель кінця 1980-х років виявилися настільки високими, що їх не могло призупинити навіть суттєве зменшення площ поливу в 1990-і роки. В цей час відбувалося збільшення площ засолених земель за рахунок слабозасолених ґрунтів, особливо в понижених місцях із глибиною залягання ґрунтових вод менше двох метрів [42].

У ці роки практично не велися роботи щодо валкування ґрунтів. Дія вапна особливо потрібною була для ґрунтів Полісся і виявлялася багатогранно: нейтралізувалася надмірна кислотність, знижувалася рухомість амонію, поліпшувалися мікробіологічна діяльність і фізичні властивості ґрунту, що сприяло збільшенню в ньому поживних речовин, нагромаджувався гумус.

У 1990-і роки поглибились і дії осушувальної меліорації: в Поліській зоні та західних регіонах України внаслідок раніше деструктивно порушених ландшафтів, зміни гідрологічного режиму низини частішали підтоплення, зсуви ґрунту, змінювався рослинний і тваринний світ.

У 1990-і роки не відбувалося змін у сприйнятті політиками та господарниками значення боліт як головного стабілізатора клімату, регулятора ґрунтових вод і водного режиму річок.

Протягом 1991–1998 рр. площі меліорованих земель значно скоротилися, що стало однією з причин зменшення виробництва деяких сільськогосподарських культур. Згорталосся меліоративне будівництво, значно застаріли меліоративні фонди, відбулося руйнування гідроспоруд, не проводилися технічне переоснащення і ремонт меліоративної бази зрошувальних, осушувальних систем, зменшився парк дощувальної техніки.

У досліджувані роки зберігався зневажливий, безгосподарний підхід до використання водних ресурсів для транспортних цілей, джерела продуктів харчування, технологічного суб'єкта.

Через т.з. безповоротне споживання води виникали труднощі з постачанням сільського господарства та інших виробничих галузей. Річний стік Дніпра внаслідок господарської діяльності скоротився на 19% [43].

Більшість річок України зазнавали техногенного навантаження, коли разом зі стоками у них потрапляли забруднювачі, в тому числі зі сільгоспугідь, тваринницьких комплексів.

Паводки та зсуви, крім того, що завдавали економічних збитків, ще й посилювали соціальну незахищеність громадян.

Вода – це основа життя людей, основа фотосинтезу, біологічного кругообігу речовин. Обмін речовин в організмі можливий лише за наявності води, бо майже всі хімічні, колоїдно-хімічні та фізіологічні процеси відбуваються у водних розчинах органічних та неорганічних речовин. Щодоби людина вживає 2-2,5 літра води; втрата організмом лише 10–20% веде до його загибелі. Без води людина може прожити не більше 5-и діб.

Велика роль води у підтримці існування людської цивілізації. Широке її використання для забезпечення санітарно-гігієнічних та господарсько-побутових потреб, як джерела енергії.

Проблема забруднення питної води була однією з причин погіршення якості життя. У світовій практиці було підтвердження того, що навіть спорудження водогонів і системи каналізацій лише частково компенсувало проблему.

До шкідливих фізичних впливів відносився шум, вібрація, електромагнітні хвилі.

У 1990-і роки вирубки лісів набули стихійного характеру.

Величезної шкоди завдавали лісові пожежі, які у 97 випадках із ста виникали з вини людей.

Площі лісів скорочувалися, що призводило до посилення повеней, виникнення селих потоків, обміління річок, ерозії ґрунтів, погіршення клімату, який ставав дедалі сушішим і континентальнішим, що спричинило сухоту – негативні для сільського господарства природні катаклізми.

Ліси, як відомо, – найпотужніший резерват для рослин і тварин, підтримують видову, генетичну й інформаційну різноманітність живих організмів, революціонізують, забезпечують життєве середовище, матеріальні потреби людей.

Отже, на селі зберігалися звужені можливості доступу до якісних медичних послуг. Загальна бідність просто змушувала селян економити на власному здоров'ї. Кількісні і якісні партнери діяльності лікарняних установ в цілому погіршувалися навіть щодо 1980-х років. Погіршувалися темпи природного руху сільського населення, зростала смертність, особливо через несвоєчасно надану медичну допомогу, виробничий травматизм. Природні чинники проживання на селі, особливо за умов намагання нещадної експлуатації сільгоспугідь, суттєво якісно погіршувалися.

- 1.Нагорна Л. Як здоров'я, хліборобе? // Український світ – 1993. – № 12. – С. 47 – 48.
- 2.Там само. – С. 48.
- 3.Сільський сектор України на рубежі тисячоліть. У двох томах. Т.1. Потенціал сільського сектора / Л. О. Шепотько, І. В. Прокопа, С. О. Гудзинський та ін. – К., 2000. – С. 74.
- 4.Там само. – С. 76.
- 5.Там само. – С. 76.
- 6.Рябоконь В.П. Формування фінансової стабільності розвитку соціальної сфери на селі // Економіка АПК. – 2007. – №5. – С.57.
- 7.Населення і трудові ресурси села. За ред. П. Т. Саблука, М. К. Орлатого. – К. : Інститут аграрної економіки УААН, 2002. – С. 11-12.
- 8.Завальнюк О. М., Рибак І. В. Новітня аграрна історія України: Кам'янець-Подільський, 2003. – С. 239.
- 9.Ярова В.В. Проблеми демографічних процесів в Україні //Економіка АПК. – 2006. – №11. – С.130. (С.129-134.)
- 10.Урядовий кур'єр. – 1997. – 6 червня.
- 11.Населення і трудові ресурси села... – С. 49.
- 12.Стахневич А. Становлення і функції сім'ї // Демографічні процеси в сучасній Україні. – К., 1998. – С. 36.
- 13.Стахневич А. Вказана праця. – С. 36.
- 14.Населення і трудові ресурси села... – С. 50.
- 15.Стахневич А.Вказана праця. – С. 36.
- 16.Населення і трудові ресурси села... – С.50.
- 17.Живора С.Вказана праця. – С. 41-42.
- 18.Левчук К., Стахневич А. Демографічна обстановка в сучасному українському селі // Соціальний та демографічний стан сучасного українського села. – К., 1998. – С. 74-75.
- 19.Рябоконь В.П. Формування фінансової стабільності розвитку соціальної сфери на селі // Економіка АПК. – 2007. – №5. – С.57. (С.57-60).
- 20.Демографічна криза в Україні. Проблеми дослідження, витоки, складові, напрямки протидії / НАН України, Ін-т економіки; За ред. В.Стешенко. – К., 2001. – С.431. (560 С).
- 21.Населення і трудові ресурси села... – С.51.
- 22.Живора С. Вказана праця. С. 41-42.
- 23.Населення і трудові ресурси села... – С.52.
- 24.Живора С. Вказана праця. – С. 43.
- 25.Ярова В.В. Вказана праця. – С.130.
- 26.Мальований М.І. Демографічна ситуація у сільській місцевості Черкаської області // Економіка АПК. – 2006. – №3. – С.111. (С.109-113).
- 27.Кучно І. Загинув від наїзду трактора... // День. – 1996. – 11 жовтня.
- 28.Стан здоров'я населення. Статистичний бюлетень. – К., 2001. – С. 56-57.
- 29.Трегобчук В.М. Регіональні аспекти екологічної політики та переходу на модель сталого й екологонебезпечного розвитку // Національні і регіональні особливості реформування соціально-економічних відносин і регулювання екологічних процесів в Україні і Польщі: 36. наук. доп. / НАН України. Інститут економіки. – К., 1997. – С.56-57.
- 30.Родючість ґрунтів: моніторинг і управління / За ред. В.В.Медведева. – К.: Урожай, 1992. – С.143.
- 31.Багнюк В., Ситник К. Охорона біосфери: досягнення і прорахунки // Дзеркало тижня – 2002. – 28 червня – 5 липня.

- 32.Чернюк В., Ластовченко В., Захаров В. Фактор, що погіршує умови праці //Охорона праці. – 2004. – №2. – С.43. (С.39-44).
- 33.Охорона здоров'я України: результати діяльності. Щорічна доповідь. – К.: Здоров'я, 2000. – С.137. (512 с.).
- 34.Корчинська О.А.Соціально-економічні наслідки деградації ґрунтів України //Економіка АПК .–2006.–№ 4.– С.127.
- 35.Економіка: аспекти екологізації //http:glob.nerod.ru
- 36.Екологічні проблеми розбудови громадянського суспільства в сучасній Україні. – К., 2000. – С.87.
- 37.Царенко О., Олійник Г. Захист довкілля в умовах зростання техногенного навантаження на природу. – Суми, 2002. – С.21, 85.
- 38.Техніка в сільськом господарстві. – 1999. – №2. – С.21.
- 39.ЦДАВО України. – Ф.27. – Оп.22. – Спр.4928. – Арк.213.
- 40.Медведев Ж. Рак и канцерогены среды //2000. – 2006. – 18 серпня.
- 41.Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах. – Т.2. – К., 2006. – С.583.
- 42.Сафонова О., Меланич А., Коваленко А., Морозов В. Екологічні проблеми використання для зрошення вод підвищеної мінералізації //Генеза, географія та екологія ґрунтів: Зб. наук. праць. – С.337.
- 43.Ковалевський О.В. Екологічний фактор //http:redbooks.com.bock.

В статтє анализируются проблемы состояния здоровья и уровень продолжительности жизни современного украинского сельского жителя.

The problems of the state of health and level of life-span the modern Ukrainian villager are analysed in the article.

ОХОРОНА ЄДНОСТІ РОСІЙСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ ЗА «УСТАВОМ ДУХОВНЫХ КОНСИСТОРИЙ» ВІД 27 БЕРЕЗНЯ 1841 РОКУ

У статті аналізуються організаційні заходи російського самодержавства та Російської православної церкви у боротьбі з ухиленням від сповідання православ'я та поширенням розкольніцьких та сектантських релігійних організацій на основі історико-юридичного аналізу комплексного нормативно-правового акта, що регулював суспільні відносини у духовній сфері Російської імперії.

Ключові слова: розкол¹, консисторія, архієрей, ухилення від православ'я.

Однією з малодосліджених сторінок української духовної історії залишається православне сектантство. Недостатньо розробленою проблемою на сучасному етапі є політика російського самодержавства щодо представників православного сектантства, заходи офіційної ортодоксальної православної церкви, спрямовані проти розкольніків.

Під час розробки проблеми користувалися перш за все нормативно-правовими актами російського самодержавства. У правових нормах «Свода уставов о предупреждении и пресечении преступлений»², «Уложения о наказаниях уголовных и исправительных», «Устава Духовных Консисторий» закріплено систему адміністративних та репресивних методів здійснення державної політики у Російській імперії щодо охорони офіційного православ'я від розколу. Були використані також наукові розвідки під редакцією Я.Івановського, де висвітлено союз світської і церковної влади в охороні одного із трьох стовпів російського самодержавства – Російської православної церкви, П.Іванова-Остославського, який проаналізував на прикладі Херсонської консисторії значення духовних консисторій у духовному житті українського народу, А.Чернявського, І.Ісаєва, які досліджували склад релігійних злочинів. Проблема потребує ретельного наукового аналізу.

Духовна консисторія – це орган церковної влади, що перебував у розпорядженні керівника єпархії (єпископа, архієпископа або митрополита). До революції 1917 років функції Духовної консисторії у Російській імперії, до складу якої входила значна частина українських земель, були досить широкі. Ця організація була і секретаріатом, й архівом, і органом нагляду, контролюючим професійну діяльність священиків, а також служителів приходів без священницького сану. Консисторія підкорялася лише керівникові єпархії, Святійшому синоду і государеві імператорові Всеросійському як представникові вищої державної і духовної влади [1, с.12].

Важливою віхою в інституційному становленні цього церковно-державного органу став «Устав Духовных Консисторий» (далі Статут). Документ підписано 27 березня 1841 року Його Величності та контрасигновано підписом голови Святійшого синоду графом Протасовим [2, с.120].

Згідно зі статтею 1 цього нормативно-правового акта, Духовна консисторія – це присутственне місце³, через яке під безпосереднім керівництвом єпархіального архієрея здійснюється управління і духовний суд у помісних межах православної

© Нагорний Віталій Віталійович – аспірант Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г.Короленка.

церкви. Тобто Духовна консисторія була перш за все державним органом, який підпорядковувався духовній особі і діяв за територіальним принципом. Правова норма вказує на дві основні функції консисторії – управлінську та судову [3, с.12].

Досить важливою для розуміння правового статусу духовних консисторій є стаття 2 Статуту. Згідно з вказаною правовою нормою, духовні консисторії разом з єпархіальним архієреєм перебувають у виключній підвідомчості Святійшого синоду, і жоден інший орган державної влади не був уповноважений впливати на діяльність чи визнавати нечинними постанови та розпорядження консисторій [3, с.13]. Указане положення свідчить про дуалістичне правове становище духовних консисторій: з одного боку, вони були органом державної влади (принцип невідокремленості держави від церкви у Російській імперії), з іншого – нормативно-правовими актами забезпечувалася незалежність цього органу від органів світської влади та їх чиновників.

Стаття 6 Статуту визначає територіальні межі діяльності консисторії – її владні функції поширювалися лише на межі єпархії [3, с.15].

Аналізований нами нормативно-правовий акт мав таку структуру:

«Роздел I. Общія положенія.

Роздел II. Епархиальное управление.

Глава 1. Об охранении и распространении Православной Веры.

Глава 2. О Богослужении.

Глава 3. О благоустройстве и сооружении церквей.

Глава 4. О Духовенстве.

Глава 5. О приходах.

Глава 6. О хозяйстве по местам Епархиального ведомства.

Роздел III. Епархиальный суд

Глава 1. О ведомстве Епархиального суда.

Глава 2. О проступках и преступлениях лиц Духовного звания против должности, благочиния и благоповедения.

Глава 3. О спорах между лицами Духовного звания, могущих возникнуть из пользования движимой и недвижимой церковной собственностью.

Глава 4. О жалобах на Духовные лица в обидах и нарушении обязательств, и по просьбам о побуждении к оплате беспорных долгов.

Глава 5. О браках незаконных.

Глава 6. О прекращении и расторжении браков.

Глава 7. Об удостоверении и действительности события браков и рождении от законного брака.

Глава 8. О наложении церковной эпитимии.

Раздел IV. Устройство Консистории.

Глава 1. О составе Консистории.

Глава 2. О внешнем устройстве и времени присутствия в Консистории.

Глава 3. О делопроизводстве в Консистории.

Глава 4. О порядке сношений» [3].

Глави 5, 6, 7 вказують на досить специфічну функцію консисторій: у Російській імперії вони відігравали функцію сучасних органів реєстрації актів цивільного стану, засвідчуючи перелічені у вказаних главах юридичні факти.

Аналізуючи зміст Статуту, приходимо до висновку, що він є комплексним за своєю структурою, на зразок сучасних кодифікованих нормативно-правових актів, адже регулював різні за своїм змістом суспільні відносини (переслідування розкольників та сектантів, питання соціально-економічного устрою церков, «службові питання» щодо призначення священників, складу та компетенції Духовного суду, визначав порядок відповідальності духовних осіб, процесуальні питання ведення справ у консисторії та ін.).

Правові норми глави I розділу II «Об охранении и распространении веры» спрямовані на забезпечення єдності Російської православної церкви (далі – РПЦ), проти поширення православного сектантства, яке на середину XIX століття стало

помітним явищем суспільно-релігійного життя Російської імперії. На єпархіальних архієреїв покладался обов'язок слідкувати, «чтобы истины православной Церкви служителями ея и православными христианами исповедуемые были во всей чистоте» [3, с.23–25]. Архієреї були зобов'язані доповідати про всі порушення цієї правової норми у Святійший синод (ст.7 Уставу) [3, с.26]. Правова норма передбачала можливість ухилення від православ'я як простих мирян, так і (що вважалося найбільш небезпечним для авторитету держави та церкви) служителів РПЦ.

Установлювався графік проповідей священнослужителів у недільні, святкові та релігійні дні у кафедральних соборах, адже проповіді як промови релігійно-настановчого змісту мали сприяти сталості кількості віруючих РПЦ і попереджувати відхід від офіційного православ'я в інші християнські конфесії. На єпархіальне керівництво покладался обов'язок слідкувати за відкриттям при церквах училищ для навчання сільських дітей читання, письма, молитов і основ катехізи-су⁴ [3, с.29].

Згідно зі статтею 15 Статуту особливу увагу необхідно було звернути на виконання мирянами християнського обов'язку, йдеться про таїнства сповіді і причастя [3, с.32]. Згідно зі статтею 20 «Свода уставов о предупреждении и присечении преступлений» (т.14 Законов Российской империи) православний зобов'язувався раз у рік причаститися і сповідатися [4, с.233]. У всіх приходських церквах велися сповідні розклади, які фіксували факт виконання кожним з мирян християнського обов'язку і передавалися у консисторію [3, с.33]. На мирян покладался обов'язок щорічно приводити на сповідь дітей, починаючи із семирічного віку. У разі невиконання цього християнського обов'язку передбачалася кримінальна відповідальність (стаття 22 «Свода уставов о предупреждении и присечении преступлений» вид.1876 р.) [4, с.234].

Стаття 23 «Уставу Духовных Консистерий» та стаття 38 «Свода уставов о предупреждении и присечении преступлений» забороняли вихід з православної віри тим, хто народився в ній, і тим, хто її прийняв, навіть у іншу християнську конфесію, «ибо господствующая Православная Католическая Восточная Церковь имеет право в пределах государства убеждать иноверцев к принятию ее учения» [3, с.35; 4, с.235]. На законодавчому рівні закріплювалася домінуюча роль РПЦ у духовному житті Російської імперії та її виключне право на місіонерську діяльність у її межах.

Для осіб, які ухилялися від сповідання православної віри або примушували дружину чи дітей своїх прийняти іншу віру, стаття 24 «Уставу Духовных Консистерий» і стаття 40 «Уложения о наказаниях уголовных и исправительных» передбачали кримінальну відповідальність [3, с.36; 5, с.5, с.630]. Єпархіальне керівництво повинно доповідати про всі ухилення від сповідання православ'я Святійшому синоду [3, с.37].

Сповідання нехристиянських релігій (іудейства, магометанства, язичництва) каралося за статтею 185 «Уложения о наказаниях уголовных и исправительных», а іншої християнської віри – за статтями 187 та 207 [5, с.633]. Із особою, яка «постраждала» від такого «совращения», проводилася бесіда з метою повернення її у православ'я. Якщо такі бесіди були безуспішними, то, згідно зі статтею 582 «Уложения о наказаниях уголовных и исправительных», духовне керівництво зобов'язане було сповістити про такі випадки губернське правління чи прокуратуру окружного суду для формального слідства і засудження винуватого [5, с.635]. Правові норми визнавали верховенство і пріоритет церковної влади у процесі повернення відступника у православ'я.

Недослідженим залишається такий аспект проблеми, як відповідальність за «ухилення від православ'я». Маємо справу з прогалиною у російському праві, адже з аналізу нормативно-правових актів не зрозуміло, нормами якої галузі права цей правовий інститут повинен регулюватися, не визначено склад злочину (чи склад адміністративного або релігійного проступку). Аналіз правових норм де-

монструє нам їх конкуренцію на предмет регулювання інституту відповідальності за такий злочин (проступок).

Проблеми виникають у правозастосуванні і визначенні ступеня суспільної небезпечності (шкідливості) цього діяння. Непересічним є твердження присяжного повіреного Спасовича, який при розгляді однієї з подібних справ (справа Малиновського) запропонував вважати «ухилення від православ'я» кримінально караним діянням лише у тому разі, коли є суб'єкт злочину – «совратитель». Якщо він відсутній – це церковний проступок, і його слід розглядати як особистий хибний погляд людини-відступника, за який вона відсилається до духовного керівництва. При цьому до такої людини застосовуються лише деякі заходи попередження і присікання злочинів. У всякому випадку пропонувалося відсилати таких людей до суду з особливою обережністю, щоб невинним людям не було причинено «напрасной тревоги и разорения» [7, с.73]. З точки зору сучасної теорії кримінального права, такі твердження є абсурдними, адже різниця між злочином і проступком полягає у ступені суспільної небезпечності, в об'єктивній стороні вчинених діянь. Якщо російське законодавство визнавало склад злочину «ухилення від православ'я», то при наявності «совратителя» був би множинний суб'єкт вчинення злочину (совратитель + відступник), адже і один, й інший ухилялися від сповідання православ'я, а отже, у їх діях є склад злочину.

Світська влада не могла відмовитися від проведення слідства за вимогою духовного керівництва, але кримінальне слідство не розпочиналося доти, доки церковна влада не встановлювала ступеня суспільної небезпечності (шкідливості) проступку (таке право було надане лише їй). У такому випадку йшлося лише про поліцейське дізнання. Цей порядок мав бути застосований до всіх випадків, де мало місце розповсюдження вчень проти релігії і церкви. Кримінальний процес не розпочинався тому, що лише церковна влада визначала, чи є діяння кримінально караним. Закономірно виникає питання про належну компетентність представників церковної влади у вирішенні цього питання, адже воно, без сумніву, вимагає наявності спеціальної юридичної освіти [8, с.2].

Вияток становили справи про поширення «ересей, які визнані законом особливо шкідливими»⁵, і осіб, що стали їх членами, тобто релігійних організацій, у яких мало місце «свирепое изуверство и фанатическое посягательство на жизнь свою или других, или же с противонравственными гнусными действиями»⁶. У цих справах кримінальне слідство мало розпочинатися без вимог духовного керівництва [7, с.74].

На єпархіальне керівництво покладался обов'язок відвертати християн від усяких забобонів і забобонних обрядів, своїми повчаннями і настановами, незалежно від дій світської влади, припиняти такі вчинки віруючих. Якщо така поведінка справляла значний вплив на православних чи такі заходи проводилися у корисливих цілях, то єпархіальний архієрей повинен був сповістити про це начальника губернії, а в особливо небезпечних випадках – безпосередньо Святійший синод (статті 18-19 «Уставу Духовных Консисторий») [3, с.41-42].

Місцеві священники доповідали про стан розколу у своїх приходах єпархіальному архієрею з описом своїх дій по відношенню до розкольників та охороні православних від поширення сектантських ідей. Єпархіальне керівництво разом із світською владою мало слідкувати, щоб авторитету церкви і релігії не було завдано удару *зовнішніми проявами єретичних дій* (стаття 20 Уставу) [3, с.43]. Адміністративне та кримінальне право того часу знало такий сучасний принцип, як принцип відповідальності лише за свої дії, як свідомі активні вольові вчинки людини.

Стаття 21 нормативно-правового акта передбачала порядок вчинення дій світською та державною владою у разі переходу православного у розкольників чи сектантську релігійну організацію:

1. Місцеві священники повинні переконати сектанта чи розкольника у хибності його вчинку. У разі безрезультатності таких дій, ця бесіда проводилася єпархіальним начальством, а при необхідності – особисто архієреєм. Повчальна розмова з

такою людиною могла вестися у присутності єпархіального керівництва і начальника губернії [3, с.45].

Російське самодержавство і РПЦ надавали важливого значення боротьбі проти поширення сектантських ідей серед православних.

2. Людина, котра відмовлялася від сектантських поглядів, не підлягала юридичній відповідальності [3, с.46].

Заохочувальна правова норма давала можливість визначитися правопорушнику з варіантом поведінки й сприяла збереженню сталості кількості православних та повернення відступників у лоно РПЦ.

3. Людину, котра переконала правопорушника в ухиленні від сповідання православ'я, як і ту, що відступила за недовісті засобів морального впливу з боку духовних осіб, передавали світським властям.

4. Якщо виникала загроза виникнення нових сект чи нового розколу, або ж у разі відступу від православ'я значної кількості віруючих, про це негайно сповіщалося Святейшому синоду (стаття 21 Статуту) [3, с.48].

Щоправда, не зовсім правильним, з точки зору юридичної техніки, є сформульоване законодавцем оціночне судження – «значна кількість віруючих».

Того, хто бажав приєднатися до церкви, священник був зобов'язаний долучити до православ'я за церковним обрядом. Священник брав підписку з такої людини про перебування в православ'ї, робив запис про приєднання до метричної книги, а в «сумнівних випадках» питав дозволу в архієрея [3, с.49]. Знову прогалина у праві: що розуміти під поняттям «сумнівні випадки»? Припускаємо, що йшлося про нещирість дій відступника і про його прагнення сповідувати інше християнське вчення, такими діями уникнувши кримінальної відповідальності за ухилення від православ'я. Ще одним заходом у боротьбі за єдність РПЦ став правовий інститут **підписки про перебування у православ'ї**.

Про приєднаних з течій православного походження віруючих до РПЦ необхідно було щорічно подавати звіти до Святейшого синоду по формі №III (див. додаток А). А у випадку приєднання «значної кількості» віруючих повідомляти про це негайно.

Отже, проаналізувавши проблему, приходимо до таких висновків:

1. На середину ХІХ століття, зважаючи на розповсюдження на теренах Російської імперії сектантських та розкольницьких релігійних організацій, єдність РПЦ була важливим об'єктом кримінально-правової охорони.

2. «Устав Духовных Консисторий» від 27 березня 1841 року став комплексним нормативно-правовим актом, що засвідчив інституалізацію державно-церковних органів – духовних консисторій, серед повноважень яких був контроль за єдністю РПЦ, їх компетенція поширювалася на межі єпархій.

3. «Устав Духовных Консисторий» передбачав порядок навернення осіб, що ухиляються від сповідання православ'я у РПЦ. Спочатку до правопорушника застосовувалися заходи морально-виховного впливу. У разі їх безрезультатності особа підлягала кримінальній відповідальності.

4. За «Уставом Духовных Консисторий» місцеві приходські священники слідкували за єдністю РПЦ, поширенням сектантських релігійних організацій, еретичних ідей окремих осіб та вживали заходів щодо повернення в офіційне православ'я православних сектантів.

5. Аналізований нормативно-правовий акт, як і нормативно-правові акти, що визначали відповідальність за релігійні злочини, мав ряд недоліків з точки зору юридичної техніки (невизначеність у регулюванні правового інституту відповідальності за «ухилення від православ'я», наявність оціночних суджень і т.д.), але засвідчив черговий крок у боротьбі російського самодержавства та РПЦ з поширенням сектантських та розкольницьких релігійних організацій.

1. Иванов-Остославский Павел. История и консистория / Павел Иванов-Остославский // Таврический край. – 2007. – 25 января. – С.3-5.

2. Исаев И.А. История государства и права России. 3-е изд. / И.А.Исаев – М.: Высш. школа, 1996. – 340 с.

3. Устав Духовных Консистолий. – Спб.: Синодальная типография, 1843. – 190 с.
4. Свод уставов о предупреждении и присечении преступлений // Полное собрание законов Российской империи. – Т.14. – Спб.: Изд. Академии наук, 1915.
5. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1845 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Спб.: Изд. Академии наук, 1846. – Т.XX.– Отделение I. – С.628-644.
6. Шевченко В.М. Словник-довідник з релігієзнавства / В.М.Шевченко – К.: Наук. Думка, 2004. – 560 с.
7. Обзорение церковно-гражданских узаконений по духовному ведомству. С историч. примечаниями и приложениями / Сост. Я.Ивановский. – Спб., Синодальная типография, 1883. – 364 с. – С.73-78.
8. Чернявский А. Религиозные преступления (из лекций Н.С. Таганцева) / А.Чернявский – Спб.: Изд.Академии наук, 1905.– С.2.

1. Під «розколом» розуміємо у цьому дослідженні не лише таке суспільно-релігійне явище, як старообрядництво, а й релігійні течії православного походження (духобори, молокани, скопці тощо).

2. Назви нормативно-правових актів та їх складових частин вживаються за нормами сучасної російської орфографії.

3. У Російській імперії термін «присутственное место» використовувався для назви органів державного управління (зазвичай колегіальних) і часто використовувався у законодавстві для позначення державного органу загальної компетенції чи його приміщення.

4. Катехізіс (від грецького – повчання, навчання) – у перші віки християнства – усні напучення, роз'яснення віри, з XVI століття – книга, в якій популярно, переважно у формі запитань і відповідей, роз'яснюється вчення християнської церкви [6, с.181].

5. Цитуємо нормативно-правовий акт, термін «єресь» вживається у російському законодавстві в образливому значенні. Вважаємо правомірним використання терміну «секта».

6. До таких православних сект відносилися хлисти та скопці.

Додаток А

Форма №3

Ведомость о присоединившихся к Православной Восточной Католической Церкви от раскола и различных сект, по №№ Епархии в 184...году		
Наименование секты	Число душ	
	Мужского пола	Женского пола
Поповщинской		
Беспоповщинской		
Духоборцев и молокан		
Скопцов		
Итого		
Примечание: <i>Если бы где оказались и другие секты, означать по наименованием</i>		

В статье анализируются организационные мероприятия русского самодержавия и Русской православной церкви в борьбе с уклонением от исповедания православия и распространением раскольнических и сектантских религиозных организаций на основе историко-юридического анализа комплексного нормативно-правового акта, который регулировал общественные отношения в духовной сфере Русской империи.

In the article are analyse organise measures of Russian autocracy and Russian orthodox church at the struggle with indination from ortodox's hope disunities and sectarian religious organizations on the base of historical-legal analyse complex normatively legal act, that respended social relations in the spiritual sphere of the Russian empire.

РУРСЬКА КРИЗА 1923-1924 РОКІВ ТА ЇЇ НАСЛІДКИ (постановка проблеми та історіографічний аспект)

У статті у концептуальному та історіографічному плані розглядаються малодосліджені аспекти рурської кризи 1923 року та її наслідки щодо руйнації Версальської системи

Ключові слова: криза, договір, реакція.

Рурська криза 1923 – 1924 рр. кардинально змінила віхи європейської політики. Вона стала драматичним випробуванням не тільки для двох великих європейських держав, Німеччини і Франції. Криза була пов'язана з окупацією франко-бельгійськими військами Рурської області Німеччини. Незважаючи на те, що формальною причиною окупації було примушення Німеччини до виконання репараційних статей Версальського договору і резолюції Лондонської конференції 1921 р., дії уряду Р. Пуанкаре переслідували стратегічні цілі. Йшлося про весь комплекс франко-німецьких відносин, серцевиною якого залишалися питання безпеки. Реалізація курсу на придбання «продуктивних застав» мала на меті не тільки примусити Німеччину до виплати репарацій. Як свідчать протоколи засідань уряду, меморандуми й пам'ятні записки окремих міністрів, доповіді й викладки експертів, публіцистичні матеріали [1; 2; 3; 4], акція в Рурі була перш за все спрямована на консервацію слабкого і неупорядкованого стану Німеччини, її економічного виснаження та усунення як потенційного суперника Франції на континенті.

Вступ іноземних військ на територію, суверенітет над якої належав німецькому уряду, фактично означав грубе порушення «свята святих» післявоєнної системи – Версальського договору. Це викликало зливу критики дій Франції з боку колишніх союзників, вибух пристрастей в Німеччині та інших країнах, що зазнали поразки у війні. Англійська «Обсервер» прямо вказувала, що рурська акція є продовженням старої політики французьких монархів, спрямованої на утвердження французької гегемонії на континенті. «Якби ми знали, – повідомляв редактор У. Гарвін у номері від 29 жовтня 1923 р., – що за промовама на захист Ельзас-Лотарингії приховується великого значення таємна думка, яка передбачає щось набагато гірше, ніж відновлення політики Людовика XIV і Наполеона, то entente cordiale (сердечної згоди. – **Б.А.**) ніколи б не було здійснено, й Англія зовсім по-іншому проводила б свій політичний курс».

Події в Рурі стали першим серйозним випробуванням для Ліги Націй. Створена з метою підтримки миру і міжнародного співробітництва організація, ідеологічним підґрунтям діяльності якої проголошувався пацифізм, виявила безсилля у врегулюванні франко-німецьких негараздів. Це стало початком краху ілюзій щодо можливостей світової громадськості запобігти новим військовим конфліктам і катастрофам.

Вторгнення в Рур поживило сепаратистський рух на рейнських землях, призвело до відкритих виступів нацистів та їх «пивного путчу» у листопаді 1923 р. у Мюнхені. Наприкінці жовтня 1923 р. у розпал рурської акції пряма підтримка

© Ачкаіази Борис Олександрович – доктор історичних наук, доцент
Кримського республіканського інституту післядипломної педагогічної освіти.

французької воєнної адміністрації допомогла сепаратистам захопити Майнц, Дюссельдорф, Дуйсбург, Бонн, Вісбаден, Кобленц, Трир. Саме в цей час було утворено уряд «Рейнської республіки» на чолі з А. Дортемом, який вступив у контакт з французькими властями на предмет співробітництва в сфері промислової й торговельної діяльності.

Уряд Р. Пуанкаре намагався через здійснення політики «продуктивних застав» реалізувати стратегічні цілі в сфері франко-німецьких відносин: розчленувати Німеччину, закріпитися на рейнських землях, використати Рурський басейн як «заставу» для стягнення репараційних платежів і нормалізації фінансово-економічного становища країни, встановити військовий контроль над Рейном. У комплексі ці заходи мусили забезпечити національну безпеку в її найслабкішій ланці.

В історіографії оцінки дій Р. Пуанкаре в Рурі і реакція на них в лавах політичного світу мають суперечливий характер. До того ж вони суттєво змінювалися по мірі того, як франко-німецьке примирення після Другої світової війни перетворювалось на стабільний фактор європейської політики. Так, знавець історії Третьої республіки М. Бомон писав у 1960 р., що сутність рурської акції полягала в тому, щоб «нанести Німеччині удар у саме серце» [5]. Другий відомий історик Ж. Нер в книзі «Третя республіка», яка з'явилася вже після укладення Великого франко-німецького договору 1963 р., навпаки, намагався всіляко пом'якшити дії прем'єра. Він зауважив, що Р. Пуанкаре здійснив окупацію «мимо власної волі, будучи глибоко переконаним, що іншого шляху для Франції домогтися сплати репарацій не існує» [6].

Сучасні історики досить стримано пишуть про події 1923 р., пов'язані із окупацією Руру. Н. Руссельє в останній аналітичній статті, присвяченій Р. Пуанкаре, відзначав, що своїм рішенням окупувати Рур у січні 1923 р. він «ставив Францію у формальні рамки буквального виконання Версальського договору (санкції, які зобов'язували Німеччину розраховуватися по репараціях) без остаточного розриву з союзниками (прийняття плану Дауеса в кінці 1923 р.)» [7]. Про якісь інші цілі, пов'язані зі стратегічними інтересами чи безпекою, дослідник не згадує.

Проте ці дуже важливі аспекти залишаються найменш дослідженими в історіографії. Автор виходив з того, що вторгнення франко-бельгійських військ до Руру різко загостило ситуацію в центрі Європи. Ця акція погіршила і без того не упорядкований комплекс франко-німецьких відносин. Тогочасні експерти й політичні оглядачі в багатьох європейських країнах та США не виключали можливості розв'язання нової війни між двома країнами. Криза призвела до зростання впливу крайніх реакційних мілітаристських та шовіністичних сил в Німеччині, дала новий поштовх сепаратистському рухові. Політична і соціальна напруга, економічні негаразди й величезна інфляція зумовили зміну уряду в Німеччині, яка відбулася у розпад подій у серпні 1923 р.

З другого боку, рурська акція призвела до загострення політичної ситуації у самій Франції. Вона здійснювалася в умовах розгортання передвиборної боротьби, де питання зовнішньої політики, безпеки й франко-німецьких відносин посідали одне з провідних місць. Нормалізація ситуації, що склалася внаслідок рурської акції, стала основним рефреном кампанії 1924 р. Розвиток подій, реакція на дії уряду Р. Пуанкаре ззовні й всередині країни засвідчили вияв дуже небезпечних явищ, які серйозно загрожували міжнародним і стратегічним позиціям Франції.

Реакція в лавах французького політичного світу на окупацію промислового «серця» Німеччини була неоднозначною і змінювалася відповідно до динаміки подій. Можна виокремити дві фази: перша, з січня по серпень 1923 р., коли німецький уряд В. Куно (Партія центру) вдався до «пасивного опору», який мав наслідком погіршення ситуації і відставку канцлера. І друга: з серпня 1923 р. до Локарнської конференції 1925 р., пов'язаний з діяльністю урядів Г. Штреземана (Німецька народна партія) і В.Маркса (Католицька партія центру), які здійснили ряд заходів у бік нормалізації ситуації. У відгуках на події в Німеччині у французькому парламенті і політичному світі вже можна побачити грона майбутнього

«локарнського» курсу і протистояння, з яких випливала небезпека нового зіткнення з Німеччиною.

Із самого початку французької акції уряд В. Куно, відчуваючи підтримку громадськості і президента Ф. Еберта, під головуванням якого пройшло засідання кабінету, негайно заявив протест і наказав робітникам і службовцям Рурського басейну вдатися до «пасивного опору», який вже стихійно почався. Виходячи з обставин протидії сепаратистському рухові, який активізувався в умовах масових безпорядків, уряд заявив про державне субсидування учасників «пасивного опору», щоб компенсувати втрату заробітної плати. Все це вело до перенапруження бюджету та емісії паперових грошей. Інфляція набула неконтрольованого характеру.

Трохи пізніше до страйкарів-робітників приєдналися підприємці, а «Вугільний синдикат» перебрався з Гессена до Гамбурга. Всі репараційні поставки були припинені, а профспілкові об'єднання оголосили загальний страйк, під час якого вони користувалися фінансовою підтримкою берлінських властей. Кваліфікувавши окупацію життєво важливого району як грубе порушення умов Версальського договору, як акт агресії, Берлін відкликав із Франції свого посла. Це стало поштовхом до розгортання масового антифранцузького руху й перетворення опору з «пасивного» на активний у вигляді диверсій. 31 травня під час сутичок на крупнівських заводах загинуло 13 робітників. 26 травня за вироком окупаційної адміністрації був розстріляний Л. Шлягетер, який висадив у повітря військовий ешелон. Ж.-Б. Дюрюзель наводить дані, за якими було вбито 20 і поранено 66 французів, а з німецького боку вбито 76 і поранено 92 особи [8].

Кабінет Р.Пуанкаре й французька адміністрація окупованих територій намагалися якомога швидше нормалізувати виробництво, щоб мати реальний ефект від «продуктивних застав». За підтримкою Бельгії та Італії було утворено «Управління залізниць», які стали експлуатуватися за допомогою французького і бельгійського персоналів, а також саперів. На шахти привезли французьких та бельгійських шахтарів. Навіть були запроваджені нові гроші, так звані, «франки управління». Із окупованої зони виселили 145 тис. німців.

У діях французького уряду відчувалась тенденція на ізоляцію окупованих територій. Були встановлені митні бар'єри, які відокремлювали Рур від решти Німеччини, введені обмеження на торгові операції з іншими землями.

Французька окупація викликала вибух націоналістичних пристрастей. Рурська криза стала сигналом до активних дій противників республіканського устрою Німеччини. У вищих ешелонах влади навіть обговорювалися питання введення в дію 48-ої статті конституції, яка надавала у відповідних обставинах великі повноваження президенту, зокрема, право розпуску рейхстагу, запровадження надзвичайного стану у країні і використання на власний розсуд збройних сил.

Весною 1923 р. в Баварії, поблизу Мюнхена, відбулася перша репетиція «пивного путчу»: тут пройшли військові маневри нацистів та їх прибічників, у яких брав участь А. Гітлер. У середовищі німецьких реваншистів існували розрахунки, що вибух протесту проти окупантів дозволить усунути коаліційний уряд і мобілізувати німців на боротьбу за знищення Версальського договору. Як свідчать факти, Р. Пуанкаре добре розумів загрозу загальноєвропейській і французькій безпеці з боку пангерманістських і нацистських сил. Проте логіка французького націоналізму диктувала використання силових примусових акцій для реалізації цілей, що подавалися як життєво важливі для стабілізації економічної ситуації в країні й забезпечення її безпеки.

Окупація Руру та фінансово-економічні негаразди, особливо розповсюдження інфляції, підштовхнули відцентрові тенденції місцевої влади у Німеччині. Наприкінці березня 1923 р. зібралися «Рейнські народні збори». Більшість делегатів «зборів» вбачала вихід із скрутного становища у випуску власної грошової одиниці на основі франків окупаційної адміністрації. Крім того, була ухвалена резолюція про створення «Рейнської ради», здатної замінити пруські адміністративні

органи й домовитися із франко-бельгійською адміністрацією. Один з відомих рейнських діячів д-р А. Дортен отримав доручення почати безпосередньо в Парижі переговори з представниками урядових, військових та політичних кіл Франції на предмет узгодження інтересів. Протягом травня він зустрічався з найбільш впливовими прихильниками рейнського руху – генералом Ш. Манже-ном, академіком М. Барресом, головним редактором монархічної «Аксійон фран-сез» академіком Ж. Бенвілем. На урядовому рівні А. Дортен мав аудієнцію з міністром визволених районів Л. Лушером. Р. Пуанкаре відмовився від офіційної зустрічі, проте дії французької адміністрації в Гессені свідчили, що всупереч домовленостям із союзниками, сепаратистський рух рейнських провінцій продовжував користуватися підтримкою французьких можновладців.

Руську кризу намагалися використати не лише великі магнати індустрії, політики, рейхсвер та урядовці двох країн для реалізації власних стратегічних цілей. Розрахунки на те, що зіткнення «імперіалістів» Франції й Німеччини підштовхнуть до революційного вибуху у центрі Європи, виношувалися і в лавах Комуністичного Інтернаціоналу, КПН і ФКП. Відбулися зустрічі представників керівних органів французької й німецької компартій, були проведені спільні мітинги й маніфестації. На одному з них, в німецькому Гессені, 10 січня 1923 р. виступив М. - Кашен, який закликав трудящих Франції, Німеччини і Бельгії з'єднати зусилля, щоб дати відсіч, як він довів, «змові капіталістичних урядів і магнатів індустрії розв'язати нову війну, жертвою якої, у першу чергу, став би робітничий клас цих країн» [9].

Лейпцигський з'їзд КПН, який відбувся в ці дні, звернувся з маніфестом до «міжнародного пролетаріату і робітників Німеччини». В ньому наголошувалося в дусі комуністичної фразеології, притаманній тому часу, що окупація Руру «була спровокована німецькими й французькими монополіями», і містився заклик до німецького і французького пролетаріату «розгорнути спільну боротьбу проти Версальського договору, проти терористичних організацій, створених підприємцями», і до «звільнення робітничого класу та усього трудового народу». Наголос робився на те, що перемога робітничого класу відкриє шлях до тривогого союзу з СРСР і закладе «нове підґрунтя у відносинах Німеччини з Францією» [10].

У СРСР післяверсальська Німеччина сприймалася як країна, що експлуатується Антантою. Перебуваючи на початку 1920-х років в Берліні, І. Майський, тодішній працівник інформаційного відділу НКЗС, писав про Німеччину як країну миролюбну й розброєну, яка порвала з кайзерівським мілітаризмом і скоротила «військові витрати до незначної цифри в 2–3 % від загального бюджету» [11]. До кінця 1923 р., за слушним зауваженням відомого спеціаліста І. Біска, «Веймарська Німеччина була для багатьох радянських сучасників країною, яка мусила продовжити світову революцію, почату Жовтнем» [12]. Так, Л. Троцький, вважаючи, що «із Руру спалахне полум'я революції» [13], вимагав послати у 1923 р. в Німеччину частини Червоної армії.

Експансія уряду Р. Пуанкаре в Рурі стала черговою демонстрацією сили у відносинах Франції зі своїм східним сусідом. У масовій свідомості німців окупація 1923 р. сприймалася як і аналогічні збройні акції 1920 і 1921 рр. Вона породжувала настрої протесту, підштовхувала радикальні сили до опору. В сучасній науковій літературі звертається увага на значення міжнародного фактора у трансформації політичного режиму в країні. В узагальнюючій праці московського історика А.Ю. Ватліна «Німеччина у ХХ столітті» висловлюється з цього приводу думка про необхідність розуміння претензій німецької нації, зокрема і періоду Веймара, на особливий шлях розвитку. За його оцінкою, Листопадова революція 1918 р. була «останньою із європейських революцій «тривалого ХІХ століття», яка усунула абсолютистські атавізми у політичній структурі індустріального суспільства, що вже склалися до цього часу». Виходячи з цього, він схильний кваліфікувати Веймарську республіку як «явище, що повернуте у минуле». Зовнішньополітичні випробування, у першу чергу Рур 1923 р., за слушним зауваженням автора, в кінце-

вому рахунку призвели до згорання нетривкої демократії і до успіху праворадикальних сил, налаштованих на реванш [14]. Висновки російського дослідника перегукуються із судженнями відомого німецького історика Г. Вінклера, який писав, що жоден з правих політиків не засвоїв так добре уроки 1923 р., як А. Гітлер. Після виходу із в'язниці, він реорганізував свою партію і взяв курс на «легальне оволодіння владою». Нацистський фіюер подавав себе як вартовий конституції, яку сам же намагався знищити. Такою тактикою, стверджує Г. Вінклер, він роззброїв демократичні партії, саму державу тощо. Навпаки, КПН продовжувала закликати до руйнування чинної конституційної системи і відкрито пропагувала громадянську війну. Це давало нацистам можливість подавати себе як фактор порядку, заявляти про готовність разом з поліцією і рейхсвером придушити насильницькі спроби зліва скинути владу [15].

1. ANF. 97 AP. Papiers Poincaré. 97 AP 44 694 (1922).
2. ANF. 94 AP 12 599 (1922–1924).
3. AMAEF. 149 AE – Z 87 198 (1922–1924) Ruhr.
4. AMAEF. 149 AE–Z 87 104 (1923) Ruhr.
5. Baumont M. La faillite de la paix (1918 – 1939). – P.: Plon, 1960.–P.141.
6. Нйгй J. La Troisième République 1914–1940.–P.: Albin Michel, 1965.–P.46.
7. Roussellier N. Poincaré Raymond // Dictionnaire historique de la vie politique française au XX–e siècle. Publ. sous la dir. de J.– F. Sirinelli.–P.: Quadrige / PUF, 2003.– P.958–961.
8. Дюрюзель Ж.–Б. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів.– К.: «Основи», 1995. – С.62.
9. L'Humanité. – 1923. – 13 Janvier.
10. Бабиченко Л.Г. Коминтерн и события в Германии в 1923 г. Новые архивные материалы / Нов. и новейш. ист. – 1994. – № 2.– С.125 – 157.
11. Майский И.М. Современная Германия. – М.: «Зерно», 1924.–С.52-53.
12. Биск И.Я. Соблюдать историзм при изучении Веймарской республики // Вопр. ист. – 1988. – № 2.– С.179–181.
13. Троцкий Л.Д. Из доклада на VII Всеукраинской партийной конференции 5 апреля 1923 г. – В кн.: Троцкий Л.Д. К истории русской революции. – М.: Политиздат, 1990.– С.241–245; його ж.– Что же такое перманентная революция? (Основные положения)– Там само. – С.284–288.
14. Ватлин А.Ю. Германия в XX веке.– М.: Мысль, РОССПЭН, 2002.– С.43-45.
15. Winckler H.A. Weimar 1918–1933. Die Geschichte der ersten deutschen Demokratie. – München, 1993.– S. – С.235.

В статтє в концептуальном и историографичном плане рассматриваются малоисследованные аспекты рурского кризиса 1923 года и его влияние на падение Версальской системы.

АНДРІЙ ЖУК У ВНУТРІШНЬОПАРТІЙНІЙ БОРОТЬБІ УСДРП 1908 - 1912 рр.

Висвітлюється партійна діяльність українського громадсько-політичного діяча Андрія Жука протягом 1908 – 1912 рр. Показані шляхи розвитку УСДРП, запропоновані А. Жуком та його опонентами по партії.

Ключові слова: А. Жук, УСДРП, партійна боротьба.

Третьочервнева реакція значно ускладнила діяльність УСДРП, яка зазнала масових арештів. Більшість партійних керівників з метою уникнення репресій змушена була виїхати до Львова, де 4 липня 1908 р. вони створили Закордонну групу УСДРП¹. Серед них були В. Винниченко Д. Донцов, А. Жук, В. Степанківський та ін.

Яскравим представником львівської партійної групи виступав А. Жук. Народився 1880 р. у с. Вовчок Полтавської губернії. З 1899 р., працюючи в земській управі, бере участь у нелегальному українському політичному русі. Починаючи з 1901 р. – на військовій службі. Член РУП, УСДРП (входив до Центрального комітету), працював у партійній пресі. В 1906 р. був ув'язнений; наступного року змушений емігрувати до Галичини, де продовжував роботу в УСДРП, а з 1912 р. – був одним із фундаторів Українського інформаційного Комітету (з 1914 р. – СВУ). У Відні в СВУ – до 1918 р., був членом МЗС УНР. Згодом у закордонному центрі ЗУНР – як видавець і журналіст. 1930 р. повертається до Львова, де бере участь в українському кооперативному русі. З окупацією Львова радянськими військами емігрує до Відня, де і прожив до кінця свого життя.

В історіографічному плані дана проблематика частково висвітлена в працях В. Головченка, С. Адамовича, Л. Качмар, І. Гирича², які в силу свого дослідження мало приділяли уваги внутрішньопартійній суперечці в УСДРП. Звідси автор ставить за мету висвітлити місце А. Жука у внутрішньопартійній боротьбі УСДРП, показати позиції опонентів щодо вирішення найважливіших партійних питань.

На відміну від Російської імперії, Австро-Угорська гарантувала більше свобод та вільнодумства. Емігранти, у тому числі і А.Жук, ознайомившись із здобутками європейської соціал-демократичної думки, відкинули ті догматичні штампи, які використовували російські соціал-демократи і значною мірою керівники Центрального комітету УСДРП, а саме диктатуру пролетаріату тощо. І це, безумовно, породило інше бачення процесу відродження партії.

1909 р. став для А. Жука переломним, оскільки саме тоді він змінив світоглядні орієнтири. Про це ми дізнаємося з його спогадів: “Досі я був в полоні теорії класової боротьби, – згадував він, – непримиримости інтересів робітництва і буржуазії і пролетарського інтернаціоналізму, а галицька дійсність мені показала, що цей “теплий кожух не для нас шитий”, що інтернаціональними гаслами прикривається національна нетерпимість, шовінізм пануючих націй”³. Каталізатором цих змін служило студіювання у 1908 р. літератури про кооперацію.

А. Жук як член Закордонної групи УСДРП проявляв ініціативу у партійному

© Магурчак Андрій Миколайович – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник відділу національної бібліографії Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

відродженні. Життя диктувало нові підходи до розвитку партії. “Після реакції партійної організації занепали. Обставини життя змінились, треба змінити відношення до партійної програми і тактики. Становище повного партійного розброду тривати не може”⁴. Тому А. Жук із своїми однодумцями намагався скликати загальнопартійну конференцію у Львові 16 липня 1909 р. Зважаючи на те, що на неї прибули лише представники частини партійних організацій, було вирішено – вважати даний захід “приватною нарадою партійних робітників”. Серед порушених восьми питань дискусійними виявилися: сучасне становище в партії, справа об’єднання із українськими соціалістичними організаціями в Росії, ставлення до легальних культурно-просвітніх та економічних організацій. Відстоюючи легальні методи боротьби і діяльності партії, А. Жук вказував на те, що партія повинна брати активну участь у культурно-просвітніх та економічних інституціях. “Нещастям, а може, щастям для нас є те, – зазначав А. Жук, – що нам, у с. д., доводиться робити таку роботу, яку де інде веде буржуазна демократія”⁵. Особливу увагу він приділив кооперативам, зазначаючи, що кооперативні організації бувають різні, але вони допомагають працюючим боротися за свої соціальні права, а тому соціал-демократи зацікавлені в тому, щоб на такі організації впливати. Для цього не потрібно створювати партійних кооперативів, а проводити роботу вже з існуючими. Такий же підхід повинен застосовуватися і до просвітніх організацій. Виступаючи з рефератом з питання об’єднання із соціалістичними організаціями в Україні, він зазначав, що російські соціал-демократи копіювали західноєвропейські зразки, при цьому, не зважаючи на обставини російської дійсності, а українські колеги тільки брали готові заготовки у росіян. Тому і виникають партійні проблеми: ідейні та організаційні розбіжності. Щоб не дробити всі соціалістичні напрямки, які існували на той час, А. Жук запропонував об’єднатися в єдину соціалістичну партію. Такий заклик викликав гостру дискусію. Єдина на той час партія, з якою хотів би об’єднатись А. Жук, – УПСР, котра була ще не повністю сформована і потенційно склала б конкуренцію УСДРП. В. Головченко такий хід А. Жука підсумував так: “Саме цим, очевидно, і пояснюється прагнення секретаря ЗГ УСДРП досягти угоди з іще несформованою партією за умови розвалу у власній”⁶. Другим озвученим А. Жуком питанням були бібліотека й архів. Він звернув увагу на те, що в архіві мало матеріалу, і запропонував перевести уцілілі матеріали про історію партії до Львова на баланс Закордонної групи, а також поповнити бібліотеку різними виданнями.

Отже, підсумковими рішеннями наради, не без допомоги А. Жука, стали такі пункти: використання всіх легальних можливостей у партійній роботі на місцях; співпраця із демократичними партіями та просвітницько-економічними організаціями; заснування друкованого органу і видавництва, а також зміцнення ідейної єдності партії.

Крім того, А. Жук заперечував легальність діючого ЦК УСДРП, оскільки, на його думку, він майже два роки не існував, тому що значна частина партійців і членів ЦК була за межами Російської імперії в силу об’єктивних причин, а тому “не можна і виразного відношення мати до факту появи ЦК. Та обставина, що вища партійна інституція подає якісь ознаки життя, розуміється, факт радісний. Можна зрештою привітати сей факт, але ліпше всього прийняти його до відома і тільки”⁷. Сам факт заперечення існування ЦК викликав негативну реакцію в частини партійців, які вважали себе членами ЦК і негативно ставилися до А. Жука.

Зокрема, Л. Юркевич у статті “Наше відношення до буржуазної преси” зазначав, що “... на 2 з’їзді 1907 р. товариш Деде (В. Винниченко) виступив з резолюцією, яка категорично забороняла членам партії брати участь у буржуазній пресі. У непартійній пресі дозволялось писати лише з дозволу ЦК”⁸. Тим самим він дошкуляв А. Жукові, що той бере участь у “буржуазній” пресі. Також вважав його “ворогом сучасного ЦК”, при цьому визнавав, що А. Жука було обрано членом ЦК на III з’їзді УСДРП в 1907 р. і запрошував брати участь в його діяльності при умові, “коли Ви писано визнаєте легальність сучасного ЦК і законність всіх його

дотеперішніх постанов”⁹. Л. Юркевич не визнавав діяльність А. Жука як члена редакції ЦК, посилаючись на квітневу (1910 р.) постанову наради ЦК, в якій відсутнє його ім'я серед членів редакції. Другою причиною було те, що сама участь у редакції призвела б до загострення відносин з галицькими соціал-демократами, які в органі “Земля і Воля” критикували діяльність А. Жука, особливо за відхід від соціалізму, співробітництво із буржуазними партіями і товариствами¹⁰.

Очолована А. Жуком ЗГ УСДРП викликала невдоволення Л. Юркевича. Зокрема він зазначав: “Тут Ваша “група” вимагає собі організацію незалежності і хоче повних прав. Дивуюся їм. Ми проти і пропонуємо їм бути звичайною меншістю без права політичних виступів. Невже і Ви стоїте на тому, що й Ваша “група”?”¹¹.

Крім того, Л. Юркевич був причетний до крадіжки архіву УСДРП, який зберігався в А. Жука. Це яскраво ілюструє лист Л. Юркевича від 31 жовтня 1912 р. “... я ні трохи не соромлюся свого, як ти кажеш “грабіжу” архіву і мені і за вухом не свербить від твоєї погрози оголосити в пресі факт “грабіжу”¹². Політика А. Жука, на думку Л. Юркевича, зводилась до приєднання УСДРП до РСДРП і тим самим усунення від керівництва партією людей, які мають інше бачення.

Звинувачуючи А. Жука в тому, що він – компрометатор української соціал-демократії, відповідно повідомляв, що ЦК УСДРП прийняв рішення про ліквідацію ЗГ УСДРП і призупинення членства в партії, окрім нього, В. Немирича і В. Степанківського до скликання з'їзду партії. Звідси висновок: “...спільної хати у нас немає і не може бути”¹³. Такі припущення, звичайно, не відповідали дійсності, оскільки А. Жук не виступав за об'єднання з російськими соціалістами, а емоційність Л. Юркевича можна пояснити, крім розбіжностей щодо партійної платформи, ще й особистісними непорозуміннями, які накладалися на вирішення важливих партійних питань.

А. Жук відповів, що не змінив своїх поглядів на внутрішньоорганізаційні справи партії та не бере на себе відповідальності за діяльність тогочасного ЦК і залишає за собою право публічної критики, “оскільки обставини і інтереси робітничої справи, так як я її розумію, вимагають сеї критики”¹⁴. Також буде брати участь у діяльності львівської організації з функціями при умові, якщо вона визнає себе лише закордонною частиною ЦК; зробить заходи для організації частини ЦК в Україні; узгодження найважливіших кроків, які входять у компетенцію ЦК між обома частинами; визнання тимчасових функцій ЦК до скликання партійного з'їзду або конференції, які затвердять нові організації і склад ЦК; ЦК припинить боротьбу проти опозиційної частини в партії у своїх відозвах до робітників¹⁵.

Звичайно, такий перебіг подій не влаштовував ЦК. Яскраво це проявилось у листі М. Порша до А. Жука. Зокрема, М. Порш вважав думки А. Жука ворожими робітничтву і гостро критикував сам захід (партійну нараду), “її політичне значіння (наради) – нуль: ні одною змістовою резолюцією, ясною і дійсно соціал-демократичне, що показувала б поступ думки. Навпаки все має мізерну ціну, в порівнянні із всіма нашими здобутками в минулому. .... “Захват власти”, з нелегальної роботи ніякого хисту немає, “активна праця в легальних культурних і економічних інституціях” спільно з демократичними елементами, нарешті, з'єднання всіх українських соціалістичних партій (а яка з їх не вважає себе такою) і т.д. Це такі мелодії, яких дійсно не можна не вважати показником розкладу свідомості декотрих елементів в наших рядах, розуміється, не тільки тих, котрі ці погляди висловлювали, але ширших груп”¹⁶. Він також звинувачував А. Жука у підбурюванні “всіх організацій, розсилання відповідних листів. Взагалі то ЦК збирає справоздання, розсилає директивні листи. Повідомляє всіх про все, кричить на гвалт, чинить огляди”¹⁷. В підсумку М. Порш прогнозував, що такі “заходи гальмують справу ідейної консолідації, порушують її нормальний хід і навіть можуть призвести до “розколу” але Спілка”¹⁸.

Неприйняття М. Поршем кооперативного руху демонструє його стаття “Кооперативний націоналізм”¹⁹. У ній автор рішуче критикував “львів'ян”, особливо А. Жука. Приводом для критики став той факт, що у Львові в лютому 1909 р.

відбувся український просвітницько-економічний конгрес. На ньому із рефератом “Значення кооперації для нашого народу” виступив А. Жук²⁰. Він, зокрема, наголошував: в умовах запеклої національної боротьби кооперативний рух, який виникає з соціально-економічних причин, мусить набути характеру боротьби за національну незалежність України. І для того, щоб ця боротьба була успішною, потрібно об’єднуватися в національні економічні та культурно-просвітницькі організації, які будуть “становити необхідну силу, точку опори для успішнішого ведення національно-політичної боротьби аж до повної перемоги”²¹.

“Кооперація утворить національну фабричну промисловість, дасть засоби до існування мільйонам голодного і безробітного тепер трудящого люду, спинить еміграцію ... Утворить внутрішній ринок для національної промисловості, потребує величезний ринок для національної літератури і мистецтва – цього найяскравішого показника національної культури”²², а це в свою чергу приведе до політичного руху. Для А. Жука кооперація як чинник у боротьбі за національну незалежність не була універсальним засобом і не може бути метою, а “тільки засобом до досягнення кінцевої мети змагань працюючих – усупільнення чи соціалізації всіх знаряддів і засобів продукції, поділу, послуг”²³.

У позиції А. Жука М. Порш вбачав відхід від класових інтересів та марксистських ідеалів. Він заперечував тезу А. Жука про те, що кооперативний рух повинен мати національний характер: “Чи подумав автор про те, що цим він віддає кооперацію до рук націоналістичної дрібної буржуазії, що це означає пошматування пролетарських кооператорів на національні, ворожі одна одній частини, що це логічно веде не до національного єднання, а до стирання класових меж”²⁴. Також М. Порш вважав перебільшеною тезу А. Жука про те, що кооперація організовує українців у націю. Принципово не виступаючи проти націоналізації народного господарства, М. Порш зазначав, що в тогочасних умовах це неминуче веде до економічного панування буржуазії. З цього погляду він відкидав кооперацію як економічну форму національної боротьби, хоча з 1912 р. сам активно працював у цьому плані.

Другим напрямком критики служила співпраця А. Жука з пресою, яку не сприймав М. Порш. Так, в листі до А. Жука у грудні 1909 р. він писав: “Так, я цікавлюся Вашими літературними працями, як цікавлюся роботою всіх інших наших опортуністів по “Радах”, “Селах”, “Ділах”, бо вважаю таку роботу більш небезпечною для нас, ніж буржуазну демократичну. Це ворог внутрішній”²⁵.

Відповідаючи на закиди А. Жука щодо відсутності реальної співпраці із партіями націонал-демократичного напрямку, М. Порш зазначав: “Ви звете мавпуванням наші переконання ... Коли наші погляди є мавпуванням в тому розумінні, що не ми перші їх вигадали, то і Ваші погляди нагадують теж один оригінал. Коли ми мавпуємо з соціал-демократів, то Ви мавпуєте з націонал-демократів. Не думаю, щоб перше мавпування було для марксиста нижчої якості, ніж друге!”²⁶.

На думку М. Порша, опозиційна частина партії вороже ставиться до загальнопартійних принципів, переслідуючи мету – знищити ЦК або звести до мінімуму його роль. Однак лідер УСДРП визнавав неминучим існування опозиції з огляду, по-перше, на “брак різких класових меж в нашому громадянстві, невиразність соціальної структури нашої нації, невелику кількість міського робітництва, більш відокремленого від інших буржуазних класів, числове панування в українському робітництві сільського пролетаріату, перейнятого дрібнобуржуазними ілюзіями, домінуючу роль в українському національному русі дрібно буржуазної інтелігенції”; по-друге, “це фактична співпраця різних політичних представників, в тім числі соціал-демократичних в організаціях української “буржуазної” демократії, яка стала можливою внаслідок організаційного й ідейного занепаду партії”²⁷.

Для оприлюднення власного бачення подальшої тактики та ідеологічних засад УСДРП за ініціативою А. Жука був створений альтернативний партійний орган – журнал “Праця”. Видання такого часопису А. Жук задумав ще в листопаді 1908 р., поставивши за мету відхід від класової парадигми і пропаганду ідеї української

самостійності – одного із найголовніших завдань українських соціал-демократів. Видання повинно було бути позафракційним. Саму ідею створення такого друкованого органу привітали навіть опоненти А. Жука, а саме Л. Юркевич. Але радив, щоб дане видання мало чітке партійне спрямування. При цьому він вважав необхідним, щоб його політика збігалася з ЦК УСДРП, тоді він допомагатиме йому²⁸. Такий радикальний перехід і зміна платформи, які запропонував А. Жук, природно, викликали невдоволення у більшості діячів УСДРП. Спочатку редактори “Праці” толерантно ставилися до внутрішньопартійної дискусії, але коли мова зайшла про партійну тактику, стратегію та ідеологію на майбутній період, поступово зайняли рішучішу позицію. Значною мірою вона була зумовлена міжособистісними стосунками між А. Жуком, з одного боку, та М. Поршем, Л. Юркевичем – з іншого. Саме про це повідомляв А. Жук у листі до В. Дорошенка: “Взагалі Порш легковажив собі Антоновича і Винниченка, а вони його ненавиділи за це і приписували йому неймовірні речі (ніби М. Порш був агентом царської “охранки”). Також покійний В. Садовський, з великого почитателя Порша, обернувся в його ворога, коли Порш в якійсь полемічній статті неделикатно з ним обійшовся”²⁹.

Крім того, зміна політичних орієнтирів А. Жука та його ініціативні кроки щодо модернізації партії викликали невдоволення у В. Винниченка, який вороже ставився до керівництва ЦК партії. Зокрема, він не сприймав закидів А. Жука про те, що соціалізм як політико-філософська течія не має підґрунтя в українському середовищі, особливо серед селянства, а останнє слід залучати до кооперативного руху. Будучи прихильником соціалістичних ідей, В. Винниченко поважав А. Жука, незважаючи на світоглядні розбіжності між ними. Відмінність полягала в тому, що для В. Винниченка “соціалізм і політика... нерозривні. Тільки я дивлюся на перший, як на ціле, а на другу, як на частину. Ви – навпаки”³⁰. Також він співчував А. Жуку, із помешкання якого був викрадений архів РУП, УСДРП, і засуджував ініціаторів, називаючи це аморальним вчинком.

Водночас А. Жук називав деякі публікації В. Винниченка у часопису “Вперед” демагогічними, при цьому закидаючи йому на “безбатченківство”. Критику останній вважав необ’єктивною і тим самим звинувачував А. Жука у співробітництві з його опонентами.

У політиці ЗГ УСДРП, очолюваній А. Жуком, В. Винниченко вбачав бажання “оголосити себе єдиним представником партії”, змінити соціал-демократичну платформу партії на націонал-демократичну і заявити, що “соціалізму тепер немає місця на Україні”. Якщо такі наміри наберуть серйозних рис, то пропонував “розійтись по своїх напрямках” і був переконаний, що соціал-демократичний осередок у партії буде збережений, оскільки “... в даний момент ми дужчі і матеріальними засобами, і вірою в чистоту та щирість наших переконань...”³¹.

Незважаючи на розбіжності щодо партійної політики, В. Винниченко підтримував видання першого числа “Праці”, органу ЗГ УСДРП. З огляду на те, що збірник був вузькопартійний, ніякої “єресі” в цьому, як вбачав М. Порш, В. Винниченко не помічав, а навпаки обіцяв подати кілька статей на теми “соціалістичної етики і богошукання”, оскільки вони “порушують філософський ґрунт робітника і селянина”.

На противагу львів’янам, М. Порш із своїми соратниками створив на початку 1910 р. у Львові офіційний партійний орган – “Робітник”, який відстоював традиційні форми діяльності партії. Він кваліфікував альтернативний партійний орган як “орган опортуністичних елементів в українській закордонній соціал-демократії”³². У свою чергу прихильники “Праці” критикували представників ЦК та його офіційний часопис. Так, В. Винниченко в листі до редакції “Праці” зазначав, що поява “Робітника” тільки викликає неприємне здивування й непорозуміння³³. Як бачимо, партія фактично опинилася на межі остаточного розколу.

Щоб дати відповідь на поставлені запитання “львів’ян”, М. Порш разом із Л. Юркевичем намагався провести 18 квітня 1910 р. у Києві конференцію. До цього заходу спонукали також і місцеві партійні організації. Незважаючи на те, що

М. Порш та його прибічники провели не загальнопартійну конференцію, а тільки приватну нараду, її рішення свідчило, що опоненти А. Жука на деякий час зуміли перехопити ініціативу у партійному відродженні і продовжували власну лінію в партії. Це яскраво проілюструвало видання нового партійного часопису “Наш Голос”, у якому провідні позиції надійно утримували прихильники ЦК.

Саме на сторінках “Нашого Голосу” відбулася публічна дискусія між А. Жуком та Л. Юркевичем, які представляли протилежні партійні напрямки. Зокрема, А. Жук у своєму відкритому листі під псевдонімом Андрієнко критикував брошуру Л. Юркевича “Доклад УСДРП Росії міжнародному соціалістичному конгресові в Копенгазі”, яка була надрукована в липні 1910 р. Автор листа наполягав на легальних методах діяльності партії, що принесе їй більше користі, а також усьому українському рухові; закликав відмовитись від боротьби із опозиційною частиною партії; центральний орган партії не представляє більшості серед однопартійців. Відповідь Л. Юркевича зводилась до того, що “ніякі умови не можуть оправдати несоціалістичних виступів...”³⁴.

Однак у травні 1910 р. було обрано новий склад об’єданого ЦК і відповідно – редакції центрального органу, до ЦК увійшли Д. Донцов, В. Дорошенко, Д. Піщанський, Л. Юркевич і В. Степанківський. Відсутність А. Жука свідчила, що його особа викликала найбільші дискусії.

Отже, А. Жук, будучи за своїм духом прагматиком і реформатором, намагався змінити курс УСДРП, модернізувавши фактично всі найголовніші постулати партії. Однак цим задумам не судилося збутись. Відверту ворожість щодо пропонувананих шляхів проілюстрували дискусії між А. Жуком, з одного боку, та Л. Юркевичем, М. Поршем і В. Винниченком – з іншого. Фактично позиція А. Жука призвела до загострення і розколу в партії та поступового відходу останнього від соціал-демократичних догм.

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України). – Ф. 3807. – Оп.2. – Спр.48. – Арк.174 –176.

2. Головченко В. Від «Самостійної України» до союзу визволення України: нариси з історії української соціал-демократії початку ХХ ст.: Нариси з історії української соціал-демократії початку ХХ ст. – Х. : Майдан, 1996. – 190с.; Адамович С. Наддніпрянська політична еміграція в суспільно-політичному житті західноукраїнських земель (1914-1918 рр.). – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2003. – 148 с.; Качмар Л. Галичина в політичному житті наддніпрянських емігрантів на початку ХХ століття. – Л. : Астролябія, 2002. – 155с.; Гирич І. У тіні В. Липинського (Андрій Жук як політичний мислитель й дослідник історії визвольного руху) // Молода нація. – 2002. – №3 (24). – С. 8 – 45.

3. National Archives of Canada (далі НАС). – The Andry Zhuk Collection MG30, C167. – Volum. 1. – File. 5.

4. ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 2. – Спр. 48. – Арк.78.

5. Народа членів УСДРП // Праця. – Л.,1909. – Ч. 1. – С. 12.

6. Головченко В. Вказана праця. – С. 112.

7. ЦДАВО України. – Ф.3807. – Оп. 2. – Спр. 47. – Арк. 184.

8. Там само. – Спр. 48. – Арк. 203.

9. Там само. – Арк. 79.

10. Там само. – Арк. 77.

11. НАС. The Andry Zhuk Collection MG30, C167. – Volum 4. – File. 4.

12. Там само.

13. Там само.

14. ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 2. – Спр. 48. – Арк. 80 зв.

15. Там само. – Арк. 80-80 зв.

16. НАС. The Andry Zhuk Collection MG30, C167. – Volum. 4. – File .7. Лист М. Порша до А. Жука від 15 грудня 1909 р.

17. Там само.

18. Там само.

19. Порш М. Кооперативний націоналізм // Слово. – 1909. – 26 апріля.

20. ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 2. – Спр.47. – Арк. 16зв.

21. Там само. – Арк. 17.

22. Ільченко А. Значіння кооперації для нашого народу // Національне відродження і кооперація. – К., 1919. – Вип. 1. – С. 44.

23. Там само. – С.45.
 24. Порш М. Кооперативний націоналізм // Слово. – 1909. – 26 апріля.
 25. НАС. The Andry Zhuk Collection MG30, C167. – Volum. 4. – File.7. Лист М. Порша до А. Жука від 15 грудня 1909 р.
 26. Там само.
 27. Чацький М. (М. Порш) Сучасний момент в життю української нації і завдання української соціал-демократії // На теми дня. – Львів, 1910. – С.13.
 28. НАС. The Andry Zhuk Collection MG30, C167. – Volum.4. – File.4. – Лист Л. Юркевича до А. Жука від 8 липня 1908 р.
 29. Гирич І. Вказана праця. – С. 42.
 30. НАС. The Andry Zhuk Collection MG30, C167. – Volum.4. – File.12.
 31. Там само. Лист Винниченка В. до А. Жука від 25. 09. 1912 р.
 32. ЦДІАК України. – Ф. 275. – Оп.1. – Спр. 2033. – Арк. 37.
 33. ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп.2. – Спр. 53. – Арк. 94.
 34. Б/п. Відповідаємо на головнище в сьому “письмі” // Наш Голос. – Ч.1. – Падолист. – 1910. – С. 52.

Освещается партийная деятельность украинского общественно-политического деятеля Андрея Жука в течение 1908–1912 гг. Показаны пути развития УСДРП, предложенные А. Жуком и его оппонентами по партии.

Ключевые слова: А. Жук, УСДРП, партийная борьба.

Party activity lights up Ukrainian public-political figure Andriy Zhuk beetle during 1908-1912 The rotined ways of development of USDRP are offered A. Zhukom and his opponents for parties.

Key words: A. Zhuk, USDRP, party fight.

